

**ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΤΩΝ ΜΕΘΟΔΩΝ ΙΑΣΗΣ ΣΤΟΥΣ
ΑΡΧΑΙΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ ΤΕΚΜΗΡΙΩΜΕΝΗ ΜΕ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ**

Ευτυχία Αναπλιώτη

ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΤΩΝ ΜΕΘΟΔΩΝ ΙΑΣΗΣ ΣΤΟΥΣ ΑΡΧΑΙΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ ΤΕΚΜΗΡΙΩΜΕΝΗ ΜΕ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

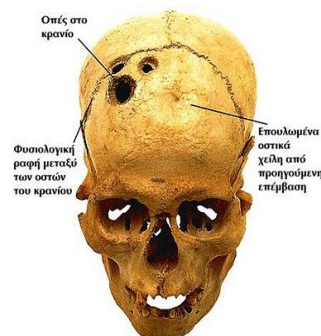
ΠΡΟΙΣΤΟΡΙΚΗ ΙΑΤΡΙΚΗ - ΜΥΘΟΣ - ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΑ

Μάσκα Μαγείας Θεραπείας
από την Σρι Λάνκα

Μελετώντας την εξέλιξη των πρώτων λαών και ιδιαιτέρως εκείνων οι οποίοι είχαν μορφοποιήσει την θρησκεία τους σε βάσεις μυθολογικές, διακρίνεται καθαρά η τάση τους για ταύτιση της Θρησκείας με την Θεραπεία της ασθένειας. Στην πλειονότητα των λαών αυτών βλέπουμε την άσκηση της θεραπείας, να αποτελεί καθήκον και δικαίωμα ενός μικρού μόνο αριθμού ατόμων, συνήθως ιερέων, μάγων ή σαμάνων του λαού-φυλής. Στις προϊστορικές κοινωνίες ο μάγος γιατρός επιστράτευε όλα τα μέσα και τις «τεχνολογίες» της εποχής του για την επίτευξη του θεραπευτικού αποτελέσματος. Χρησιμοποιούσε μαγικές επικλήσεις, χρωματιστές μάσκες, δέρματα ζώων, ξέφρενο χορό, ισχυρά μυρωδικά και βότανα που τότε πιστευόταν ότι κατεύναζαν τις δαιμονικές δυνάμεις ή πνεύματα- αργότερα θεότητες- που είχαν προκαλέσει την

ασθένεια. Φυσικό ήταν λοιπόν, η θεραπεία της ασθένειας, όταν αυτή επιτυγχανόταν, να αποδίδεται στη θεϊκή επέμβαση ή τουλάχιστον παρέμβαση. Παρόλα αυτά όμως, αρχαιολογικά-παλαιοντολογικά ευρήματα πιστοποιούν και την άσκηση πιο δυναμικών, ανθρώπινων επεμβάσεων, όπως είναι για παράδειγμα ο τρυπανισμός των οστών του κρανίου ήδη από το 20.000 π.χ. Και το εντυπωσιακότερο ίσως είναι, ότι όπως φαίνεται από την επούλωση των οστικών ουλών σε απολιθωμένα κρανία, αρκετά συχνά οι ασθενείς επιβίωναν της επέμβασης. Ευρήματα από την Νεολιθική εποχή (10.000-3000 π.Χ) μας αποκαλύπτουν και τα εργαλεία με τα οποία γινόταν η διάτρηση των κρανίων. Ουσιαστικά χρησιμοποιούνταν ένα ευθύ ξύλινο στέλεχος με ένα σκληρό και αιχμηρό άκρο, συνήθως ήταν δόντι ζώου (π.χ. καρχαρία), λεπίδα οψιδιανού ή μια λίθινη κατεργασμένη αιχμή. Συνηθισμένο επίσης ήταν και το τόξο τρυπανισμού, που αποτελούνταν από ξύλινη λαβή που γύρω της τυλιγόταν μια δερμάτινη χορδή. Ο θεραπευτής τοποθετούσε το αιχμηρό άκρο της λαβής στο κρανίο και κρατώντας το άλλο άκρο σταθερό περιέστρεφε το «τρυπάνι» με την βοήθεια της χορδής.

Τρυπανισμός κρανίου με σημάδια επούλωσης

ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑ

Με την εξέλιξη όμως των εποχών και την ανάδυση των πρώτων πολιτισμών, η θεραπευτική τέχνη που μας αφορά εδώ, αν και είναι ακόμα συνδεδεμένη με την θρησκεία, φαίνεται ότι αρχίζει να αποκτά μια πιο συστηματοποιημένη μορφή. Έτσι, όπως τεκμηριώνεται και από τα αρχαιολογικά ευρήματα, ήδη από το 3.000 π.Χ, στις πρώτες αστικές κοινωνίες των λαών που δημιουργούνται στην Μεσοποταμία από φυλές σκληροτράχηλες και φιλοπόλεμες, (Σουμέριοι, Ακκάδιοι, Βαβυλώνιοι Ασσύριοι), βλέπουμε την διαρκή ανάγκη για ίαση να ανοίγει νέους δρόμους. Η ιατρική αποκτά μια άλλη διάσταση, αν και ακόμα εξακολουθεί να αποτελεί ένα μείγμα μαγείας και θρησκείας. Ειδικότερα, φαίνεται ότι οι Σουμέριοι θεραπευτές είναι αυτοί που αρχίζουν την καταγραφή της άσκησής της με σφηνοειδή γραφή πάνω σε πλάκες αργίλου, αλλά και καθιερώνουν το επάγγελμα τους αφού μας δίνουν τις πρώ-

τες σφραγίδες ιατρών της εποχής. Μάλιστα σε λίθινο εύρημα από την Βαβυλώνα που χρονολογείται περίπου στα 1772 π.Χ, περιλαμβάνονται για πρώτη φορά στην γραπτή ιστορία του κόσμου, μεταξύ άλλων και άρθρα που ρυθμίζουν την εξάσκηση της Ιατρικής τέχνης.

Κώδικας Χαμουραμπί Βαβυλώνα 1772 π.Χ,
Μουσείο Λούβρου

Μιλάμε φυσικά για την περίφημη στήλη από μαύρο βασάλτη στο σχήμα ενός τεράστιου δακτύλου (δείκτη), ύψους 2,25 μέτρα, που αποτελεί το καλύτερα διατηρημένο εύρημα με τον «Κώδικα Χαμουραμπί» χαραγμένο στην Ακκαδική γλώσσα σε σφηνοειδή γραφή. Έτσι από το σύνολο των ευρημάτων γνωρίζουμε ότι για την επίτευξη της θεραπείας χρησιμοποιούσαν υποκαπνισμούς, εισπνοές αλλά και βότανα ως θεραπευτικά μέσα, σε συνδυασμό με τα ξόρκια και τις μαγικές επικλήσεις τους. Τεχνολογικά ανέπτυξαν χειρουργικά εργαλεία, θηράτευαν με καθετηριασμό, και επενέβαιναν επιτυχώς σε όγκους και σε παθήσεις των ματιών.

ΑΙΓΥΠΤΟΣ

Μια ακόμα σημαντική εστία ανάπτυξης της ιαματικής τέχνης εκείνης της εποχής βρισκόταν στην Νοτιοανατολική λεκάνη της Μεσογείου θάλασσας. Μιλάμε φυσικά για την Μεγάλη

Ιμχοτέπ Μπρούτζος 664
π.Χ, Μουσείο Λούβρου

Αίγυπτο και τον σημαντικό πολιτισμό της που λόγω του πλήθους των ευρημάτων –ιερογλυφικά σε παπύρους και κτίσματα, ναούς και τάφους - αλλά και της μουμιοποίησης των νεκρών σωμάτων, γνωρίζουμε πολύ περισσότερα στοιχεία. Εδώ από πολύ νωρίς, συναντούμε μια πολύ σημαντική μορφή, έναν άνθρωπο, τον Ιμχοτέπ, Ιατρό Παθολόγο, Μηχανικό και Αρχιτέκτονα της πρώτης βαθυιδωτής Πυραμίδας στη Σακάρα και πρωθυπουργό του βασιλιά/φαραώ Ζοζέρ της 3^{ης} δυναστείας (2.650-2.575 π.Χ). Μορφή τόσο λαμπρή στην διάρκεια του βίου του, που αργότερα λατρεύτηκε ως θεότητα και μάλιστα παραλληλίστηκε με τον Ελληνικό θεό Ασκληπιό, που μάλλον φαίνεται να υπήρξε και αυτός πραγματικό πρόσωπο πριν θεοποιηθεί. Από τα πλείστα τεκ-

μήρια του αιγυπτιακού πολιτισμού, τα κτίσματα, τους παπύρους (Kahun, Smith, Ebers, Hearst), αλλά κυρίως τις μούμιες και την μελέτη τους, συνάγεται το συμπέρασμα ότι οι ασθενείς έπασχαν συχνά από παθήσεις όπως η ποδάγρα, η φυματίωση, η αρθρίτιδα, οι πέτρες στην ουρήθρα, καθώς και από διάφορες λοιμώξεις. Και παρόλη την σχέση και των εδώ θεοτήτων με την ίαση (Θώθ, Ίσις, Ώρος) και τον θάνατο (Όσιρις, Άνουβης), οι Αιγύπτιοι γιατροί αρχίζουν να βλέπουν τις ασθένειες πιο συστηματικά και εν μέσω παρατήρησης. Σήμερα από τα ευρήματα και την μελέτη τους, γνωρίζουμε ότι κατείχαν την τεχνολογία (ιατρικά-χειρουργικά εργαλεία) και εφάρμοζαν διανοίξεις αποστημάτων, επεμβάσεις σε τραύματα και όγκους, καυτηριασμούς. Χρησιμοποιούσαν φάρμακα φυτικής προέλευσης, άλατα χαλκού, κρασί και λιβάνι ως αντισηπτικά. Ήταν οι πρώτοι που παρατήρησαν την συγχρονία καρδιάς-σφυγμού και φυσικά είχαν τις πιο εκτεταμένες γνώσεις ανατομίας της εποχής τους, λόγω της ιεροτελεστίας της μουμιοποίησης που ασκούσαν.

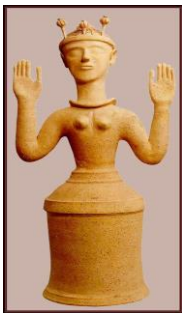
Η μούμια του Ραμσή Β (19^η Δυναστεία
βασίλευσε 1279-1212 π.Χ, Κάιρο, Αιγυπτιακό Μουσείο.

ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ - ΚΡΗΤΗ - ΕΛΛΑΔΑ

Αριστερά: Τοιχογραφία Μινωικών ταυροκαθαψίων, Άβαρις 12^η Δυναστεία (1994-1781 π.Χ), Μουσείο Καΐρου. Δεξιά: Οι κεφτιού με προσφορές. Τάφος Ρεκμιρέ 1400 π.Χ 18^η Δυναστεία, Κάιρο.

Όπως είναι κοινά αποδεκτό από τους μελετητές, η Νοτιοανατολική λεκάνη της Μεσογείου Θάλασσας από πολύ νωρίς στην ιστορία, αποτέλεσε ένα μεγάλο χωνευτήριο ανταλλαγών, μεταξύ λαών, πολιτισμών, ιδεών, παραδόσεων και εμπορικών επαφών που συνέβαλλαν καθοριστικά στην σημαντική ανάπτυξη και του Ελλαδικού χώρου. Εξάλλου είναι γνωστές σε όλους οι στενές σχέσεις της Αιγύπτου με την Μινωική Κρήτη από τις αρχές της 12^{ης} δυναστείας (1.994-1.781 π.Χ). Οι επαφές φαίνεται ότι δεν διακόπηκαν ακόμα και στην διάρκεια της Δεύτερης Ενδιάμεσης Περιόδου (1.650-1.550 π.Χ), όταν στην Αίγυπτο κυριαρχούν οι Υκσώς, πληθυσμοί με καταγωγή από την Εγγύς Ανατολή, ενώ οι σχέσεις των δύο λαών κορυφώνονται επί της 18^{ης} δυναστείας (1.550-1.075 π.Χ). Πολλές είναι οι Αιγυπτιακές αναφο-

Η Θεά της Παπαρούνας 1350 π.Χ, Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο

ρές σε παπύρους στους Κεφτιού, όπως είναι η ονομασία των Κρητών στην αιγυπτιακή γλώσσα, και στα ιατρικά βότανα τους μαζί με ιαματικές επικλήσεις, που μας δίνουν τη δυνατότητα να υποθέσουμε ότι οι Μινωίτες ήταν γνωστοί για τις ιατρικές τους γνώσεις και τις θεραπευτικές τους δυνατότητες. Γνωρίζουμε με σιγουριά για την ιαματική χρήση της οπιούχου παπαρούνας, του δίκταμου, του λάβδανου, του κρόκου και πολλών άλλων βοτάνων από τους Κρήτες. Πολλά είναι τα ευρήματα που έχουν ανακαλυφθεί και πιστοποιούν αυτή την πολιτιστική-εμπορική επιρροή και σχέση μεταξύ των δύο αυτών κόσμων.

Κροκοσυλλέκτριες 1600 π.Χ, τοιχογραφία, Θήρα

Τα σημαντικότερα ίσως από αυτά είναι τα θραύσματα μινωικών τοιχογραφιών με παραστάσεις ταυροκαθαψίων που ανακαλύφθηκαν στην Άβαρη, την πρωτεύουσα των Υκσώς το 1987, καθώς και τοιχογραφίες από τάφους των αξιωματούχων Ρεκμιρέ και Σενενεμούτ (18^η δυναστείας) που παρουσιάζουν Μινωίτες με προσφορές αγαθών. Εξίσου σημαντικά ευρήματα είναι όμως και οι ανάγλυφες ή υπόγλυφες σφραγίδες Αιγυπτίων ηγεμόνων (Κυάν, Τούθμωσης 3^{ος}) που βρέθηκαν στην Κρήτη. Όπως είναι φυσικό οι επαφές των Μινωιτών εμπόρων δεν περιορίζονταν μόνο στην Αίγυπτο. Εκτείνονταν στα νησιά του Αιγαίου, την Κύπρο και τα παράλια της σημερινής Σύρο- Παλαιστινιακής ακτογραμμής, αλλά και δυτικά μέχρι τις Ηράκλειες Στήλες (Γιβραλτάρ), αφού οι Κρήτες θεωρούνται οι πρώτοι θαλασσοκράτορες στην Μεσόγειο, την εσωτερική αυτή θάλασσα μεταξύ τριών ηπείρων, ήδη από την 2^η χιλιετία πριν τη γέννηση του Χριστού.

Λίθινο αγγείο με ανάγλυφο το όνομα του Τούθμωση Γ, 18^η Δυναστεία, Μουσείο Ηρακλείου

ΠΡΟΙΠΠΟΚΡΑΤΙΚΗ - ΟΜΗΡΙΚΗ ΙΑΤΡΙΚΗ

Ο Χείρων διδάσκει ήρωα
Ερυθρόμορφος σκύφος 5^{ος}
π.Χ αιώνας, Λούβρο.

Σημαντικός όμως είναι και ο ρόλος που παίζει στην εξέλιξη της θεραπείας η αρχαία Ελλάδα, η οποία εισάγει την ιατρική ιδέα και την φροντίδα των ασθενών ήδη από τους προ-Ομηρικούς χρόνους. Ο θεραπευτής εδώ είναι ένας άνθρωπος με «θεϊκές» ικανότητες και δεξιότητες, δηλαδή ένας μικρός «θεός». Κάπως έτσι η ελληνική ιατρική, φαίνεται να προϋπάρχει της εμφάνισης του Ασκληπιού, όπως αυτό προκύπτει μέσα από τους μύθους του Προμηθέα, του Χείρωνα και του Ηρακλή αλλά και από τα αρχαιολογικά ευρήματα της Μινωικής-Μυκηναϊκής περιόδου (2.200- 1.150 π.Χ) στην διάρκεια της οποίας η ανακάλυψη της χρήσης πολλών θεραπευτικών βοτάνων (κρόκος, οπιούχος παπαρούνα, ελλέβορος, δίκταμο) αλλά

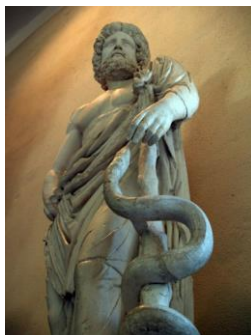
και οι υγειονομικές γνώσεις- τεχνολογίες και επιτεύξεις της εποχής γύρω από τα ιαματικά ύδατα και τα αποχετευτικά συστήματα είναι πραγματικά εντυπωσιακές. Επιπροσθέτως ευρήματα από τάφο στην περιοχή της Λέρνας (τα αρχαιότερα χειρουργικά εργαλεία στον Ελλαδικό χώρο) που χρονολογείται στον 15^ο αιώνα π.Χ, μας αποδεικνύουν την συνέχεια της εφαρμογής χειρουργικών επεμβάσεων και την χρήση των αντίστοιχων εργαλείων. Εξάλλου και στην Ελληνική γραμματεία συναντούμε τον ιατρό και μάντη **Μελάμποδα** από το Άργος, τον πρώτο προ Ασκληπιού θεραπευτή (τοποθετείται χρονολογικά γύρω στο 1.450 π.Χ), ο οποίος χρησιμοποίησε τα καθαρτικά και τον μέλανα Ελλέβορο (ιδιαιτέρως κατά της μανίας), στην άσκηση της θεραπείας του. Απόγονος της οικογένειας των Μελαμποδιδών είναι και ο **Αμφιάραος**, προς τιμήν του οποίου ιδρύθηκε στον Ωρωπό της Αττικής ένα ιερό-θεραπευτήριο που χρονολογείται τον 5^ο π.Χ αιώνα και παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τα μεταγενέστερα από αυτό Ασκληπιεία.

Αφιερωματική στήλη στον Αμφιάραο, Ωρωπός, 5^{ος} π.Χ αιώνας, Αρχαιολογικό μουσείο Αθήνας.

ΑΣΚΛΗΠΙΟΣ - ΑΣΚΛΗΠΕΙΑ

Σύμφωνα λοιπόν πάντα με την ελληνική μυθολογία ο **Ασκληπιός**, ήταν γιός του πιο φωτεινού θεού του Ολύμπιου Πάνθεου, του Απόλλωνα, κύριου της μαντικής, της ίασης και των Μουσών, και της θνητής Κορωνίδας, κόρης του βασιλιά Φλεγύα και εγγονή του βασιλιά της Επιδαύρου Μάλου. Γεννήθηκε γύρω στο 1.240 π.Χ στην Θεσσαλία, στην Δώτια πεδιάδα στην περιοχή της αρχαίας Τρίκκης (σημερινά Τρίκαλα) πριν την άλωση της Τροίας όπως αναφέρει ο Πίνδαρος. Ίσως γι' αυτό και το Ασκληπιείο εδώ θεωρούνταν το παλαιότερο και από τα σημαντικότερα της Ελλάδας. Μεγάλωσε δίπλα στον σοφό κένταυρο Χείρωνα, γιού του Κρόνου (Χρόνου) και της νύμφης Φιλύρας (Φλαμουριάς), που ζούσε στο Πήλιο και υπήρξε ο διδάσκαλος όλων των μεγάλων και σημαντικών ηρώων της Ελληνικής Αρχαιότητας (Πηλέας, Ιάσωνας, Αχιλλέας, Ορφέας, Ακταίων, Νέστωρ κ.ά.). Ο Ασκληπιός, από τον Χείρωνα που ήταν άριστος χειρουργός (χειρώνια έλκη) και βοτανολόγος (κενταύριον), μαθαίνει την τέχνη της θεραπείας και αρωγός του έρχεται και η θεά Αθηνά (Χείρων και Αθηνά εδώ ως αρχέτυπα σοφίας). Στην

Ασκληπιός 4^{ος} π.Χ
αιώνας Επίδαυρος,
Αρχ. Μουσείο Επι-
δαύρου.

Ασκληπιός με την οικογένειά του 360 π.Χ,
Αθήνα, Αρχαιολογικό
Μουσείο.

ότητας (Πηλέας, Ιάσωνας, Αχιλλέας, Ορφέας, Ακταίων, Νέστωρ κ.ά.). Ο Ασκληπιός, από τον Χείρωνα που ήταν άριστος χειρουργός (χειρώνια έλκη) και βοτανολόγος (κενταύριον), μαθαίνει την τέχνη της θεραπείας και αρωγός του έρχεται και η θεά Αθηνά (Χείρων και Αθηνά εδώ ως αρχέτυπα σοφίας). Στην

διάρκεια της ζωής του προσφέρει και θεραπεύει, παντρεύεται την Ηπιόνη και γεννάνε πολλά παιδιά που όλα σχετίζονται με την ίαση: Μαχάων (χειρουργός), Ποδαλείριος (παθολόγος), Τελεσφόρος (νοσηλευτής), Υγεία, Πανάκεια, Αίγλη, Ιασώ, Ακεσώ, Ρώμη ονόματα που

Αττική Ερυθρόμορφη Κύλικα
510 π.Χ, Βούλτσι Ετρουρίας,
Παλαιό Μουσείο Βερολίνου.

φανερώνουν το ευρύ φάσμα της δράσης του. Μα όλα ανατρέπονται όταν επαναφέρει στην ζωή από τον θάνατο τους ήρωες Καπανέα και Λυκούργο (επτά επί Θήβαις) και τον Ιππόλυτο (γιό του Θησέα). Αυτή του η δύναμη πάνω στην ζωή και στον θάνατο, η ανατροπή της νομοτέλειας, είναι που θορυβεί τον Δία ο οποίος τελικά τον σκοτώνει με ένα κεραυνό. Μάλιστα οι γιοί του, Ποδαλείριος και Μαχάων, αναφέρονται στα ομηρικά έπη ως ιατροί που προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στους Αχαιούς. Γενικά από τα κείμενα και τα τεκμήρια φαίνεται ότι οι γιατροί της ομηρικής εποχής δεν χρησιμοποιούν πια μαγικά μέσα και εξορκισμούς αλλά θεραπεύουν με δεξιότητες, χρησιμοποιώντας ήπια φάρμακα

από βότανα και κάποιες χειρουργικές επεμβάσεις όπως αφαιρέσεις ξένων σωμάτων σε τραυματισμούς και περιδέσεις καταγμάτων.

Ο Ασκληπιός λατρεύτηκε ως θεός σε ναούς που λειτουργούσαν ως ιαματικά κέντρα, τα γνωστά Ασκληπιεία. Αποτελούσαν τεμένη λατρείας και ιατρικής βοήθειας στα οποία ιερείς-θεραπευτές, οι λεγόμενοι Ασκληπιάδες, ασκούσαν τελετουργικές διαδικασίες όπως καθαρμούς, λουτρά, λήψη ιστορικού, καθορισμό δίαιτας και ελαφρών ασκήσεων αλλά και ψυχαγωγικά προγράμματα. Όλα αυτά, ιδωμένα σε ένα ψυχοσωματικό επίπεδο, ενδυνάμωναν την πίστη τους στον Θεό και την εμπιστοσύνη τους για την αποτελεσματικότητα της θεραπείας, που γινόταν με εγκοίμηση στο Άβατο των Ασκληπιείων. Εκεί πια ο θεός ή το ιερό φίδι του εμφανιζόταν σε όνειρο του ασθενή υποδεικνύοντας την κατάλληλη γι' αυτόν θεραπεία. Καθοριστικός ήταν βέβαια και ο ρόλος του φυσικού περιβάλλοντος στην ίαση των ασθενειών που χαρακτηριζόταν από ήπιο κλίμα, καθαρό αέρα, πολλή ηλιοφάνεια, πλούσια βλάστηση και άφθονα ύδατα, συχνά ιαματικά. Η λατρεία του Ασκληπιού ξεκινώντας από την Θεσσαλία επεκτάθηκε σε όλο τον Ελληνικό κόσμο και κυριάρχησε στην Μεσόγειο, ώστε σήμερα να γνωρίζουμε ότι τα ιερά του έφταναν σε αριθμό πάνω από τα 380. Σημαντικότερα από αυτά υπήρξαν της Τρίκκης (7^{ος} π.Χ), της Επιδαύρου (6^{ος} π.Χ), της Κω (5^{ος} π.Χ), της Κνίδου (5^{ος} π.Χ), της Αθήνας (420 π.Χ), της Περγάμου (4^{ος} π.Χ), της Μεσσήνης (3^{ος} π.Χ) και της Ρώμης (3^{ος} π.Χ).

Αναθηματική στήλη στον
Ασκληπιό από τον Πραξία
350 π.Χ, Αθήνα Μουσείο
Ακροπόλεως

Η ταχύτατη εξάπλωση της λατρείας του Ασκληπιού, ενός θεού διαφορετικού από τους άλλους, ανθρωπιστή και παρήγορο ήταν θεαματική. Ομοίως και η συμβολή των Ασκληπιείων

Η ράβδος και το
φίδι του Ασκλη-
πιού, σύμβολα
της Ιατρικής

στην ίαση και ανακούφιση των ασθενών υπήρξε τέτοια στον αρχαίο κόσμο, που η λειτουργία κάποιων από αυτά να φτάνει μέχρι τον 5^ο μ.Χ αιώνα. Μάλιστα η Ιαματική Ράβδος του που συμβολίζει την υποστήριξη και ανακούφιση μαζί με το Ιερό Φίδι, που συμβολίζει την μακροβιότητα και ανανέωση, αποτελούν σήμερα τα σύμβολα του ιατρικού επαγγέλματος σε όλο τον κόσμο. Η προσφορά όμως των Ασκληπιείων είναι τεράστια και όσον αφορά τα αρχαιολογικά ευρήματα και τις γνώσεις που προκύπτουν από αυτά, για τον κόσμο της αρχαιότητας. Η σημασία των επιγραφών των ιαμάτων, των αναθηματικών πλακών και στηλών μαζί με τα ιατρικά εργαλεία που βρέθηκαν σ' αυτά, αποτελούν σημαντικά τεκμήρια και μαρτυρίες για το συντελούμενο θεραπευτικό έργο τους.

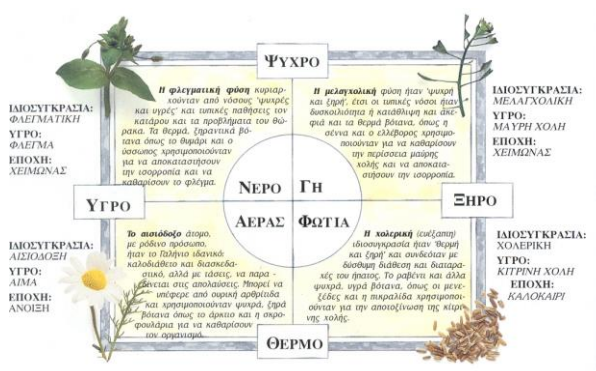
ΙΠΠΟΚΡΑΤΙΚΗ ΙΑΤΡΙΚΗ - ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ - ΜΑΘΗΤΕΣ

Με την έξοδο του Ελλαδικού χώρου από τους λεγόμενους «σκοτεινούς αιώνες» (11^{ος} - 8^{ος} π.Χ), παρατηρείται πλέον η σταδιακή μετάβαση από την θρησκοληψία και την μαγγανεία στην φιλοσοφία και την επιστήμη. Ειδικά από τον 6^ο π.Χ αιώνα και μετά, με πρωτοπόρους στον τομέα της σκέψης τους Ίωνες (Θαλής, Ηράκλειτος, Αναξίμενης, Αναξίμανδρος) και τους φιλόσοφους της Δύσης και των ελληνικών αποικιών (Πυθαγόρας, Εμπεδοκλής, Παρμενίδης, Ζήνων), ανοίγει μια μνημειώδης σελίδα στην Ιστορία της ανθρώπινης νόησης και κατανόησης. Γιατί είναι οι Έλληνες φιλόσοφοι αυτοί, κυρίως Ίωνες και Πυθαγόρειοι, και ιδιαιτέρως το σύστημα των 4^{ων} ριζών του Εμπεδοκλή του Ακραγαντινού που αποτελούν ουσιαστικά μια γέφυρα σύνδεσης μεταξύ της προ Ιπποκρατικής-Ασκληπιακής με την Ιπποκρατική και την μετά Ιπποκρατική-Γαλληνική εποχή της ιασης. Έτσι, ο Ιπποκράτης είναι αυτός που εισάγει την αρχή, ότι τα πάντα προέρχονται από τα 4 στοιχεία, φωτιά-αέρας-γη-νερό, σε καθένα από τα οποία αντιστοιχεί η ιδιότητα του θερμού, του ψυχρού, του ξηρού, και του υγρού αντίστοιχα. Το κάθε στοιχείο επίσης συνδέεται και με έναν από τους 4 χυμούς του σώματος το αίμα, το φλέγμα, την ξανθή και την μέλανα χολή. Στα στερεά συστατικά του σώματος υπερισχύει το γαιώδες και στα υγρά το υδατώδες, ενώ συνεκτική ουσία των πάντων είναι το πνεύμα, έμφυτο και θερμό στον άνθρωπο, που εδρεύει στην καρδιά.

Ιπποκράτης μάρμαρο 3^{ος} π.Χ αιώνας, Κως, Αρχαιολογικό Μουσείο

Γεννημένος λοιπόν Ασκληπιάδης (από τον κλάδο του Ποδαλείριου), ήταν και ο **Ιπποκράτης**, ο θεμελιωτής της ορθολογιστικής Ιατρικής επιστήμης, που γεννήθηκε στην Κω το 460 π.Χ και πέθανε στη Λάρισα το 370 ή το 377 π.Χ. Γιός του Ασκληπιάδη Ηρακλείδη (18^{ος} γενιάς Ασκληπιδίου) και της Πραξιθέας (20^{ος} γενιάς Ηρακλή), μαθήτευσε δίπλα στον πατέρα του και έπειτα ταξίδεψε ως περιοδεύων ιατρός, αναζητώντας γνώση και προσφέροντας θεραπευτικές υπηρεσίες στην Αίγυπτο, την Ιωνία και την Ελλάδα, φτάνοντας μέχρι την Σκυθία στα βόρεια παράλια της Μαύρης Θάλασσας. Ήδη πριν την γέννηση του, από τον 6^ο π.Χ αιώνα, η ιατρική διδασκόταν σε φιλοσοφικές σχολές στον Κρότωνα (Αλκμαίων, Δημοκίδης), στην Ελέα και στην Κυρήνη, από τον 5^ο αι. π.Χ στην Κνίδα (Εύδοξος), την Ρόδο και την Κω (σχολή που μάλλον ιδρύει ο ίδιος). Ο Ιπποκράτης όμως είναι ο πρώτος που θέτει τις επιστημονικές βάσεις της Ιατρικής, θεμελιώνει την ιατρική φιλοσοφία, την βιοηθική, την ηθική ιατρική δεοντολογία και συμβάλει τα μέγιστα στον διαχωρισμό μεταξύ ιατρικής και θρησκείας-μυστικισμού, στηριζόμενος στην λογική και την παρατήρηση. Η ιπποκρατική μέθοδος που εισήγαγε στην θεραπεία απάλλαξε την ιατρική από τις μαγικο-θρησκευτικές αντιλήψεις, την αγυρτεία και τις δεισιδαιμονίες και απέρριψε τη δοξασία πως η προέλευση των νόσων είναι θεϊκή. Αυτή του η ορθολογιστική κατεύθυνση είναι που του επέτρεψε να φτάσει σε εκπληκτικές για την εποχή του διαγνωστικές μεθόδους και θεραπείες που αναγνωρίζονται από όλο τον ιατρικό κόσμο. Ο Ιπποκράτης άφησε μεν φυσική κληρονομιά στην ιατρική αφού με την σύζυγό του Αβλαβία (:) απέκτησε δυο γιούς, τον Θεσσαλό (γιατρό του Αρχέλαου Α' της Μακεδονίας)

Τα 4 Στοιχεία-Ιδιότητες-Ιδιοσυγκρασίες-Εποχές σύμφωνα με την Ιπποκρατική Θεωρία

Γεννημένος λοιπόν Ασκληπιάδης (από τον κλάδο του Ποδαλείριου), ήταν και ο **Ιπποκράτης**, ο θεμελιωτής της ορθολογιστικής Ιατρικής επιστήμης, που γεννήθηκε στην Κω το 460 π.Χ και πέθανε στη Λάρισα το 370 ή το 377 π.Χ. Γιός του Ασκληπιάδη Ηρακλείδη (18^{ος} γενιάς Ασκληπιδίου) και της Πραξιθέας (20^{ος} γενιάς Ηρακλή), μαθήτευσε δίπλα στον πατέρα του και έπειτα ταξίδεψε ως περιοδεύων ιατρός, αναζητώντας γνώση και προσφέροντας θεραπευτικές υπηρεσίες στην Αίγυπτο, την Ιωνία και την Ελλάδα, φτάνοντας μέχρι την Σκυθία στα βόρεια παράλια της Μαύρης Θάλασσας. Ήδη πριν την γέννηση του, από τον 6^ο π.Χ αιώνα, η ιατρική διδασκόταν σε φιλοσοφικές σχολές στον Κρότωνα (Αλκμαίων, Δημοκίδης), στην Ελέα και στην Κυρήνη, από τον 5^ο αι. π.Χ

Εργαλεία αφαίμαξης και βεντούζες, μάρμαρο 320 π.Χ, Αθήνα, Μουσείο Ακροπόλεως.

και τον Δράκοντα, και έναν γαμπρό τον Πόλυβο, όλοι τους μαθητές του, συνεχιστές του συγγραφικού έργου του, και φημισμένοι θεραπευτές της εποχής τους. Μάλιστα ο εγγονός του Ιπποκράτη ο 4^{ος} ακολούθησε τον Μέγα Αλέξανδρο στην εκστρατεία του στην Ασία και υπήρξε ιατρός της Ρωξάνης της Βακτριανής συζύγου του. Η δε πνευματική κληρονομιά του Ιπποκράτη, αποτελεί ως σήμερα μια αστείρευτη πηγή γνώσης πάνω στην τέχνη της ιασης. Τα έργα που αποτελούν την Ιπποκρατική Συλλογή είναι 59 στον αριθμό και γράφτηκαν στην ιωνική διάλεκτο. Η συλλογή των κειμένων περιέχει εγχειρίδια, διαλέξεις, έρευνες, σημειώσεις και φιλοσοφικά δοκίμια για διάφορα θέματα στον τομέα της ιατρικής, χωρίς συγκεκριμένη σειρά. Εξάλλου, η συλλογή στη σημερινή μορφή της έγινε στους Αλεξανδρινούς χρόνους τον 3^ο αιώνα, οπότε και άρχισε με εντολή του Πτολεμαίου Β' του Φιλάδελφου

Όρκος Ιπποκράτους

(285-246 π.Χ), η περισυλλογή των συγγραμμάτων του Ιπποκράτη. Έτσι, κρίθηκε αναγκαίο να περιληφθούν όλα τα συγγράμματα που έφεραν το όνομά του, ακόμη και αν υπήρχαν βάσιμες υποψίες πως ήταν ψευδεπίγραφα, αρκεί να ανήκαν στους προ-αριστοτελικούς χρόνους (420-350 π.Χ). Είναι όμως σημαντικό εδώ να αναφέρουμε ότι όλα τα κείμενα της Ιπποκρατικής συλλογής, αν και πιθανώς να διακρίνονται κάποιες αντιφάσεις μεταξύ τους, κινούνται μέσα στα πλαίσια της ίδιας κοσμοθεωρίας όσον αφορά τις βασικές αντιλήψεις τους για τον κόσμο, τον άνθρωπο, την ασθένεια και την θεραπεία της. Φυσικό λοιπόν είναι το γεγονός που σήμερα παρατηρείται, αφού οι πολλές διασκευές των έργων του και η προσθήκη ψευδεπίγραφων, ήδη από αρχαιοτάτων χρόνων, οδήγησαν τους μεταγενέστερους μελετητές στην αδυναμία διάκρισης των νόθων από τα γνήσια έργα του. Παρ' όλα αυτά, κι αυτό νομίζω δείχνει την μεγάλη αξία της, η Ιπποκρατική Συλλογή αποτέλεσε τον θεμέλιο λίθο γύρω από τον οποίο καταγράφηκε η εμπειρία της ιασης, προκειμένου να χτιστεί το σύγχρονο οικοδόμημα της ιατρικής. Απόγονοι και συνεχιστές του πρακτικού αλλά και του συγγραφικού έργου του Ιπποκράτη υπήρξαν οι γιοί, οι εγγονοί και οι μαθητές του, οι οποίοι ταξίδεψαν στον κόσμο και άσκησαν την ιατρική τέχνη βασισμένη στις αρχές που έθεσε ο μεγάλος τους διδάσκαλος.

Ο κόσμος του Μεγάλου Αλεξάνδρου το 323 π.Χ, μετά από τον θάνατό του στην Βαβυλώνα. Στον χάρτη φαίνεται το εύρος και η έκταση της διασποράς του Ελληνικού πνεύματος στον κόσμο

Σταδιακά όμως και κυρίως λόγω της ύπαρξης στην ιστορία μιας μεγάλης προσωπικότητας, του Μεγάλου Αλεξάνδρου, η γνώση και η νόηση του Ελληνικού Κόσμου θα περάσει σε νέους δρόμους και θα αγγίξει έντονα και μαζικά νέους λαούς και πολιτισμούς της εποχής. Η τεράστια αυτοκρατορία που ο Αλέξανδρος δημιούργησε (303-323 π.Χ), εκτεινόμενη από την Ελλάδα και την Μ. Ασία μέχρι την Αίγυπτο, την Περσία, και την βορειοδυτική Ινδία, επέτρεψε αλλά και επέβαλε κατά κάποιο τρόπο την επαφή και την ανταλλαγή στοιχείων και γνώσεων μεταξύ τους.

ΜΕΤΑ ΙΠΠΟΚΡΑΤΙΚΗ - ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΗ ΙΑΤΡΙΚΗ

Η μάχη της Ισσοῦ, ψηφιδωτό, Πομπηία 1^{ος} μ.Χ αιώνας, Αρχαιολογικό Μουσείο Νάπολης.

Μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου στην Βαβυλώνα το 323 π.Χ και τον διαμελισμό της αυτοκρατορίας του από τους επιγόνους, το πολιτιστικό και επιστημονικό κέντρο του κόσμου μεταφέρεται από την Ελλάδα στην Αλεξάνδρεια των Πτολεμαίων. Εδώ στην πόλη που ίδρυσε ο Αλέξανδρος το 331 π.Χ, μεταξύ άλλων ασκείται και η Ελληνική ιατρική εμπλουτισμένη όμως και με νέες γνώσεις. Γνώσεις που προκύπτουν από την εμπειρία των Αιγυπτίων ταριχευτών σε συνδυασμό με την φιλοσοφία του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, οι οποίοι πρέσβευαν την αθανασία και την ανεξαρτησία της ψυχής από το σώμα, γεγονός που το κατέστησε ως μη «ιερό» και άρα άνοιξε αργά αλλά σταθερά τον δρόμο για την άσκηση της ανατομής στο ανθρώπινο σώμα. Έτσι ο 3^{ος} αιώνας π.Χ, οι χρόνοι δηλαδή της μεγάλης ακμής του Ελληνιστικού κόσμου, σημαδεύεται από ραγδαίες και ουσιαστικές εξελίξεις στην άσκηση της ιατρικής τέχνης. Η θεωρητική προσέγγιση και η συστηματική κλινική πρακτική θα οδηγήσουν σε ριζοσπαστική ανανέωση την επιστήμη. Μια ανανέωση που πιστώνεται κυρίως στους Ηρόφιλο και Ερασίστρατο, θεμελιωτές της μεγάλης ιατρικής σχολής της Αλεξάνδρειας.

Ο Ηρόφιλος της Χαλκηδόνας (331-280 π.Χ) ήταν γιατρός και ανατόμος της Ελληνιστικής περιόδου και αναγνωρίζεται ως ένας από τους μέγιστους ιατρούς της αρχαιότητας. Υπήρξε μαθητής του Πραξαγόρα (340 π.Χ - μελέτησε συστηματικά τον σφυγμό και την σημασία του, διαχώρισε τα νεύρα από τους τένοντες) από τη Κω και του Χρυσίππου από την Κνίδα που θεωρούνται μεγάλοι ιατροί του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Ο Ηρόφιλος ήταν ο πρώτος που βάσισε τα συμπεράσματά του στην ανατομή του ανθρώπινου σώματος και δίκαια θεωρείται από τους πρώτους σκαπανείς της ανατομίας, αλλά και της φυσιολογίας χρησιμοποιώντας σε ευρεία κλίμακα την πειραματική μεθοδολογία. Άριστος παθολόγος, φαρμακολόγος, γυναικολόγος και μαιευτήρας, πιθανώς και χειρουργός αν και δεν έχουν διασωθεί χειρουργικά του έργα. Άλλωστε γενικώς τα έργα του δεν σώζονται, πλην των τίτλων τους, αλλά αναφέρεται συνεχώς στο έργο μεταγενέστερων του (Γαληνός). Μελέτησε τον εγκέφαλο, αναγνωρίζοντάς τον ως το κέντρο του νευρικού συστήματος και έδρα της νόησης. Επίσης μελέτησε επισταμένως το νευρικό σύστημα, διακρίνοντας τα νεύρα από τα αιμοφόρα αγγεία και τα κινητικά από τα αισθητήρια νεύρα. Άλλα πεδία της ανατομικής μελέτης του περιλαμβάνουν τον οφθαλμό, το ήπαρ, το πάγκρεας και το πεπτικό σύστημα, καθώς και τους σιελογόνους αδένες αλλά και το αναπαραγωγικό σύστημα.

Ο Ερασίστρατος ήταν μαθητής του Χρυσίππου του Κνιδίου, του Μετρόδορου και πιθανώς και του Θεόφραστου, ενώ φαίνεται να είναι εγγονός του Αριστοτέλη (από την κόρη του Πυθία σύμφωνα με τον Πλίνιο). Εγκαταστάθηκε για ένα διάστημα της ζωής του στην αυλή του Σέλευκου Νικάτωρα, του βασιλιά της Συρίας, όπου και απόκτησε μεγάλη φήμη όταν το 294 π.Χ διέγνωσε σωστά την ασθένεια του Αντίοχου, του πρωτότοκου γιου του Σέλευκου. Αργότερα μετοίκησε στην Αλεξάνδρεια, της οποίας η φήμη άρχιζε να εξα-

Ηρόφιλος και Ερασίστρατος, οι θεμελιωτές της Αλεξανδρινής Ιατρικής Σχολής, σε μεσαιωνικό χειρόγραφο, ανάμεσα στον Ασκληπιό και τον Διοκλή.

πλώνεται εκείνη την εποχή. Μελέτησε την ανατομία και εξάσκησε την ιατρική μέχρι μεγάλη ηλικία. Πότε ακριβώς πέθανε δεν είναι γνωστό. Σύμφωνα με τον Ευσέβιο βρισκονταν ακόμα εν ζωή το 258 π.Χ., περίπου σαράντα χρόνια μετά τον γάμο του Αντίοχου και της Στρατονίκης. Ο Ερασίστρατος είναι ο τελευταίος μεγάλος ιατρός της αρχαιότητας και θεωρείται ο επινοητής της Παθολογίας των στερεών μερών του σώματος. Στην διάρκεια του βίου του απέκτησε πολλούς μαθητές και συντρόφους, και δημιούργησε μια ιατρική σχολή στην Σμύρνη της Ιωνίας που ονομάστηκε από αυτόν και συνέχισε να λειτουργεί μέχρι την εποχή του Στράβωνα. Έγραψε μεγάλο αριθμό ιατρικών συγγραμμάτων περί ανατομίας, πρακτικής ιατρικής και φαρμακολογίας. Διασώζονται μόνο οι τίτλοι τους, ενώ μικρά αποσπάσματα διασώζονται διαμέσου του Γαληνού και άλλων αρχαίων συγγραφέων. Από τα μεγαλύτερα επιτεύγματα του Ερασίστρατου ήταν ίσως η ανακάλυψη του κυκλοφοριακού συστήματος, αφού σε ένα σύγγραμμά του περιγράφει τη λειτουργία της καρδιάς. Επιπροσθέτως ανακάλυψε και περιέγραψε το νευρικό σύστημα και το κατέταξε μάλιστα σε δύο διαφορετικά, το αισθητήριο και το κινητικό νευρικό σύστημα. Περιέγραψε επίσης τις διαφορές του εγκεφάλου μεταξύ ανθρώπου και ζώων, μελέτησε το πεπτικό σύστημα και τα αποτελέσματα της διατροφής και τέλος διατύπωσε τη θεωρία πως η διατροφή, τα νεύρα και ο εγκέφαλος επιδρούν στις νοητικές ασθένειες. Στις επινοήσεις του συγκαταλέγεται και ο καθετήρας, δηλαδή η τεχνητή εκκένωση της ουροδόχου κύστης.

Η ΡΩΜΑΙΚΗ ΙΑΤΡΙΚΗ - ΔΙΟΣΚΟΥΡΙΔΗΣ - ΓΑΛΗΝΟΣ

Το Ασκληπιείο της Ρώμης 3^{ος} π.Χ αιώνας (αναπαράσταση)

Η διαρκής ακμή της Ελληνιστικής εποχής θα αλλάξει τροπή με την ανάπτυξη της Ρώμης. Η κατάληψη της Ελλάδας που ολοκληρώθηκε το 126 π.Χ και της Αιγύπτου το 31 π.Χ απ' τους Ρωμαίους θα δημιουργήσει νέα δεδομένα. Το κέντρο του κόσμου μετακινείται πιο δυτικά στην Ιταλική Χερσόνησο, σε μια πόλη κτισμένη από το 725 π.Χ σε 7 λόφους στις όχθες του ποταμού Τίβερη. Οι Λατίνοι-Ρωμαίοι, ένας λαός φιλοπόλεμος και οργανωτικός θα επηρεαστεί με πολλαπλούς τρόπους από τους Έλληνες, την σκέψη, τις τέχνες και τις επισημίες τους. Ήδη πριν την κατάκτηση της Ελλάδας, μέσω της επιβολής τους στις Ελληνικές αποικίες της Νότιας Ιταλίας, θα αγγίζουν, θα θαυμάσουν και τελικά θα υιοθετήσουν έως και θα μιμηθούν μεγάλο μέρος αυτής της κουλτούρας. Η Ρώμη θα δημιουργήσει, μια δημοκρατία αρχικά, αυτοκρατορία μετέπειτα, που θα μετατρέψει όλη την Μεσόγειο Θάλασσα σε μια εσωτερική λίμνη της, και σε γενικές γραμμές θα φέρει σε επαφή πολλούς διαφορετικούς λαούς μεταξύ τους, κατά το πρότυπο του Αλέξανδρου. Όσον αφορά την άσκηση της Ιατρικής στην ίδια την Ρώμη, ήδη στη νησίδα του ποταμού Τίβερη είχε ιδρυθεί Ασκληπιείο από τον 3^ο π.Χ αιώνα, σε σχήμα μάλιστα πλοιαρίου. Αυτονόητο λοιπόν είναι ότι στην περιοχή αυτή η άσκηση της ιατρικής πρακτικής ακολουθούσε τα γενικά Ελληνικά πρότυπα. Οι γιατροί ήταν άντρες και γυναίκες, συχνότατα Έλληνες, σκλάβοι ή απελεύθεροι. Παράδειγμα αποτελεί ο **Αρεταίος** (2^{ος} π.Χ αιώνας) από την Καππαδοκία που κατέγραψε αναγνωρίσιμες περιγραφές ασθενειών όπως ο διαβήτης, η πνευμονία, η πλευρίτιδα, η φυματίωση, η διφθερίτιδα, ο τέτανος, η παράλυση κ.α. Η Ρωμαϊκή επεκτατική πολιτική ήταν όμως και εκείνη που δημιούργησε αυξημένες ανάγκες ιατρικής επέμβασης και βοήθειας τόσο για τις λεγεώνες (στρατιωτικοί

Η διαρκής ακμή της Ελληνιστικής εποχής θα αλλάξει τροπή με την ανάπτυξη της Ρώμης. Η κατάληψη της Ελλάδας που ολοκληρώθηκε το 126 π.Χ και της Αιγύπτου το 31 π.Χ απ' τους Ρωμαίους θα δημιουργήσει νέα δεδομένα. Το κέντρο του κόσμου μετακινείται πιο δυτικά στην Ιταλική Χερσόνησο, σε μια πόλη κτισμένη από το 725 π.Χ σε 7 λόφους στις όχθες του ποταμού Τίβερη. Οι Λατίνοι-Ρωμαίοι, ένας λαός φιλοπόλεμος και οργανωτικός θα επηρεαστεί με πολλαπλούς τρόπους από τους Έλληνες, την σκέψη, τις τέχνες και τις επι-

Διοσκουρίδης, εξώφυλλο στο Περί Ύλης Ιατρικής, Χειρόγραφο Βιέννης

γιατροί και αναρρωτήρια), όσο και για τους πολίτες, με διορισμένους για το κοινό γιατρούς (Αρχιάτροι). Από τις πιο σημαντικές μορφές της μετά Ιπποκρατικής ιατρικής περιόδου αποτελεί ο **Διοσκουρίδης Πεδάνιος** που έζησε τον 1^ο αιώνα μ.Χ. Ήταν Έλληνας από την Ταρσό της Κιλικίας γεννήθηκε το 40 μ.Χ. και πέθανε το 90 μ.Χ. Από νεαρή ηλικία επέδειξε ιδιαίτερη κλίση στην μελέτη των φυτών και των βοτάνων, ενώ αργότερα υπήρξε χειρουργός στον στρατό 2 αυτοκρατόρων, του Νέρωνα και του Βεσπασιανού. Το σημαντικότερο σύγγραμμά του, «Περί Ὑγῆς Ιατρικῆς» περιλαμβάνει περιγραφή 1003 φαρμάκων από τα οποία 794 είναι φυτικής, 104 ζωικής και 105 ορυκτής προέλευσης, ανάλυση των θεραπευτικών τους ιδιοτήτων καθώς και οδηγίες παρασκευής τους. Η προσέγγιση του συχνά χαρακτηρίζεται ως εμπειρική και επίσης θεωρείται ότι η συστηματοποιημένη γνώση που προσφέρει το έργο

Περί Ὑγῆς Ιατρικῆς, Διοσκουρίδης, από Μεσαιωνικό Χειρόγραφο

του προέρχεται από την ενοποίηση παλαιότερων κειμένων με νεότερες πρακτικές. Η εργασία του αυτή ανακεφαλαιώνει ουσιαστικά όλα τα φαρμακογνωστικά δεδομένα της εποχής του, ενώ η επιρροή και η επίδραση του υπήρξε σημαντικότερη και εκτείνεται χρονικά μέχρι τον 15^ο αιώνα και την Αναγέννηση.

Η συνολική και τρέχουσα πρακτική της Ρωμαϊκής περιόδου όσον αφορά την ασθένεια και την θεραπεία, παρουσιάζεται και εμπεριέχεται σε δύο από τα σημαντικότερα έργα της, γραμμένα στην λατινική γλώσσα. Πρόκειται για την περίφημη «Φυσική Ιστορία» του Πλίνιου του Πρεσβύτερου (23-79 μ.Χ) μια εγκυκλοπαίδεια που περιλαμβάνει και συνοψίζει όλη την γνώση της εποχής του, και την μονογραφία «Περί Ιατρικής» του Άυλου Κορνήλιου Κέλσου (25 π.Χ - 50 μ.Χ) που αναφέρει τις εμπειρικές γνώσεις της Ιπποκρατικής και μετά Ιπποκρατικής ιατρικής.

Ωστόσο η σπουδαιότερη προσωπικότητα στην ιστορία της ιατρικής μετά τον Ιπποκράτη θεωρείται και ο **Γαληνός**, ο τελευταίος μεγάλος γιατρός της αρχαιότητας. Γεννήθηκε το 129 μ.Χ στην Πέργαμο όπου υπήρχε φημισμένο Ασκληπιείο και ιατρική σχολή. Σπούδασε στην γενέτειρά του, στην Σμύρνη και στην Αλεξάνδρεια ιατρική, φιλοσοφία και ρητορική. Άσκησε την ιατρική κυρίως στην Ρώμη και υπήρξε ο προσωπικός γιατρός του αυτοκράτορα Μάρκου Αυρήλιου, ενώ πέθανε το 199 μ.Χ επιστρέφοντας από την Ρώμη στην πατρίδα του. Στην

Γαληνός, ο τελευταίος μεγάλος γιατρός της αρχαιότητας και έργο του τυπωμένο το 1538

Έργο του Γαληνού σε Μεσαιωνικό ένα Χειρόγραφο

τεράστια συγγραφική παραγωγή του, που φτάνει τα περίπου 350 έργα, ο Γαληνός αναφέρεται σε όλους τους τομείς της ιατρικής έτσι όπως αυτή υπήρξε την εν λόγω εποχή. Στο μεγαλύτερο μέρος του εκτενούς του έργου όμως δεν μπορεί να διαπιστωθεί με ασφάλεια η προσωπική του συμβολή και η έξωθεν προέλευση της γνώσης που πραγματεύεται. Ο ίδιος μας μαρτυρά ότι κύρια πηγή του αποτελεί ο Ιπποκράτης, τον οποίο θεωρεί εν δυνάμει δάσκαλό του αλλά βλέπει και τον εαυτό του ως συνεχιστή του έργου του. Εξάλλου αυτό επιβεβαιώνεται και από το γεγονός, ότι αρκετά από τα έργα του είναι στην πραγματικότητα, σχόλια πάνω σε Ιπποκρατικά κείμενα. Ο Γαληνός εισαγάγει, μια ιατρική θεώρηση που χαρακτηρίζεται από στέρεες φιλοσοφικές βάσεις, έχει μια λογική δομή και κυρίως δεν περιέχει αντιφάσεις. Η σαφήνεια αυτή αλλά και η λογική συγκρότηση που αγκαλιάζει τα έργα του Γαληνού πρέπει να είναι ασφαλώς ένας από τους κύριους λόγους που τον έκαναν να έχει τόσο μεγάλη απήχηση στους μεταγενέστερους του.

Βέβαια, το έργο του Γαληνού αναφέρεται, εκτενώς και στην εμπειρία, και σε αμιγώς εμπειρικά δεδομένα. Σημαντικό ρόλο παίζουν πλέον εδώ οι ανατομικές γνώσεις σε αντίθεση με

Περί Ύλης Ιατρικής του Διοσκουρίδη
σε Αραβικό Χειρόγραφο

ότι συμβαίνει στην Ιπποκρατική συλλογή. Σε γενικές γραμμές βέβαια, η ανατομία του Γαληνού έχει ένα χαρακτήρα που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως λειτουργική ανατομία. Δηλαδή πέραν της περιγραφής για το πώς είναι κατασκευασμένο ένα όργανο, αναδεικνύεται και ο λόγος κατασκευής του αλλά και ο σκοπός που αυτό εξυπηρετεί. Φυσικά γνωρίζουμε ότι όλες του οι ανατομές και οι πειραματισμοί γίνονταν σε ζώα και όχι σε ανθρώπους. Αλλά παρόλο που γενικά ο Γαληνός δεν αγαπά τις αντιφάσεις δεν αποφεύγει τουλάχιστον μια, αφού θεωρητικά υποστηρίζει τις απόψεις του Ιπποκράτη για τη θεραπευτική δύναμη της φύσης, αλλά

στη θεραπευτική πρακτική του χρησιμοποιεί πολύ περισσότερο τα φάρμακα, τα οποία μάλιστα συχνά περιέχουν και έναν μεγάλο αριθμό συστατικών ουσιών. Ο Γαληνός αποτελεί το γιατρό της αρχαιότητας που έμελλε να επηρεάσει, περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον, την εξέλιξη της ιατρικής στη Δύση. Τα έργα του που μεταφράστηκαν στα Λατινικά, επικράτησαν ως κλασσικά συγγράμματα σε όλες τις ιατρικές σχολές της Ευρώπης. Σ' αυτό συνετέλεσε και το γεγονός, ότι ήδη από τον 9^ο-10^ο αιώνα, είχαν υιοθετηθεί από τους Άραβες γιατρούς που επηρέασαν σημαντικά και αποφασιστικά την εξέλιξη της Μεσαιωνικής Δύσης στον δρόμο της προς την Αναγέννηση. Θα αποτελούσε θεωρώ μεγάλη παράλειψη μου να μην αναφέρω εδώ, έστω και αναφορικά, κάποιες από τις σημαντικότερες θεραπευτικές προσωπικότητες της Αραβικής-Ισλαμικής Ιατρικής. Ο Ραζής (Αμπού Μπάκρ Μουχάμαντ Ιμπν Ζακαρίγια 868-925 μ.Χ), ο Αβικέννας (Ιμπν Σίνα 980-1037 μ.Χ), ο Αμπουακάσης (Αμπούλ Κασίμ 10^ο μ.Χ), ο Ιμπν Αλ Μπαιτάν (1117-1248) και ο Αβερρόης (Ιμπν Ρούσντ 1126-1198 μ.Χ) αποτελούν σημαντικούς συνδετικούς κρίκους στην αλυσίδα της εξέλιξης της ιαματικής τέχνης στην ιστορία του Ανθρώπου. Υπήρξαν αυτοί που διέσωσαν από την καταστροφή και την λήθη όλη την συσσωρευμένη μέχρι τότε γνώση του κόσμου στην τέχνη της θεραπείας (Ελληνική, Ελληνιστική, Ρωμαϊκή, Εβραϊκή) και όχι μόνο σε αυτή. Μελετώντας, μεταφράζοντας και εξελίσσοντας την εμπειρία και την σοφία που «κληρονόμησαν» την διαφύλαξαν και την μεταλαμπάδευσαν στις επερχόμενες γενεές, συνδράμοντας σημαντικά στον ερχομό της Αναγέννησης των τεχνών και των επιστημών στον Δυτικό Κόσμο.

Δύο μεγάλοι Άραβες διδάσκαλοι, ο Αβικέννας 980-1037 μ.Χ Περσικής καταγωγής Ιατροφιλόσοφος (αριστερά) και ο Πολυμαθής Αβερρόης Ανδαλουσιανής καταγωγής 1126-1198 μ.Χ (δεξιά), που εκτός της Ιατρικής ασχολήθηκε με την Αστρονομία, τα Μαθηματικά, την Φιλοσοφία (ειδικός στον Αριστοτέλη), την Γεωγραφία, την Φυσική και την Ουράνια Μηχανική.

ΤΑ ΙΑΤΡΙΚΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

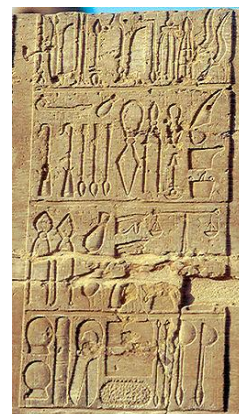

Ιατρικά εργαλεία στην ανασκαφή τάφων στην Δημητριάδα του Βόλου 3^{ος} π.Χ αιώνας

Τα ιατρικά εργαλεία ως ευρήματα συναντώνται στην ελληνική γη σε μεγάλη συχνότητα και σε εξίσου μεγάλο χρονολογικό εύρος. Εκτός από τα Ασκληπιεία που είναι φυσικό να μας χαρίζουν πολλά τέτοια αντικείμενα, τα συναντούμε επίσης σε θεραπευτικά σπήλαια και οικίες που εικάζεται ότι λειτουργούσαν εν είδη ιατρείων. Υπάρχουν όμως και αντικείμενα του είδους που τα βρίσκουμε ως ταφικά κτερίσματα,

προσωπικά δηλαδή αντικείμενα του κάτοχου του τάφου που τον ακολουθούν στο ταξίδι του στο επέκεινα. Από το γεγονός αυτό συναγάγουμε και την υπόθεση ότι οι συγκεκριμένες ταφές αφορούν μάλλον τους ίδιους τους ιατρούς-θεραπευτές. Αυτό που πραγματικά εντυπωσιάζει, όσον αφορά τα ιατρικά εργαλεία ως αρχαιολογικά ευρήματα και την εξέλιξη τους, είναι η ομοιότητα που παρουσιάζουν μεταξύ τους, ακόμα και όταν μεσολαβούν εκατοντάδες ή και χιλιάδες χρόνια. Το φαινόμενο αυτό όπως παρατηρείται, δεν είναι μόνο χρονολογικό αλλά και τοπογραφικό. Θα μπορούσε βέβαια να γίνει πιο κατανοητό το θέμα αν σκεφτούμε το απλό γεγονός ότι γενικά στην ιστορία της εξέλιξης του, ο άνθρωπος διατηρεί και διαιωνίζει κάθε είδους επινοήσεις που του έχουν φανεί χρήσιμες. Έτσι βλέπουμε ιατρικά και χειρουργικά εργαλεία από τα βάθη της αρχαιότητας να διαμορφώνονται και να σχηματοποιούνται με βάση τις εμπειρικές ανάγκες της ίασης της ανθρωπότητας στο πέραςμα του χρόνου.

Το πρώτο δομημένο σύστημα ιατρικής γνώσης στην παγκόσμια ιστορία, ευρέως και δικαίως θα προσέθετα, θεωρείται το αρχαίο ελληνικό, το οποίο ως γνωστόν άρχισε να μορφοποιείται στην εποχή του Ιπποκράτη τον 5^ο π.Χ και συνεχίστηκε μέχρι τον 7^ο μ.Χ αιώνα. Οι γνώσεις της Ιπποκράτειας ιατρικής καταγράφηκαν εκτενώς στο Ιπποκρατικό Έργο. Η δε απόκτηση αυτών των γνώσεων προήλθε ουσιαστικά από την ενσωμάτωση της ιατρικής άλλων προγενέστερων πολιτισμών, σε συνδυασμό με την παρατήρηση και την καταγραφή της εμπειρίας των αρχαίων Ελλήνων ιατρών. Αυτό που είναι κοινά αποδεκτό μεταξύ των μελετητών για την πρακτική ιατρική στην αρχαιότητα (κυρίως Κλασική-Ελληνιστική-Ρωμαϊκή) είναι το γεγονός της εκτέλεσης και με αρκετή επιτυχία πολυάριθμων επεμβάσεων, συχνά και χειρουργικών, που περιελάμβαναν μεταξύ άλλων κρανιοτομές για τραύματα, θυρεοειδεκτομές για βρογχοκήλη, μαστεκτομές, καθαρισμούς των λεμφαδένων, πλαστικές χειρουργικές επεμβάσεις, γυναικολογικές, οφθαλμολογικές και αγγειοχειρουργικές επεμβάσεις. Ήδη από τα Ιπποκρατικά Κείμενα έχουμε και πλείστες αναφορές των εργαλείων που χρησιμοποιούσε ο ίδιος ο Ιπποκράτης και οι σύγχρονοι του θεραπευτές. Αναφέρονται συχνά μαχαίριδια, νυστέρια, τανάλιες, λαβίδες, χειρουργικά άγκιστρα, πριόνια, τρυπάνια και σμίλες για επεμβάσεις στα οστά, βελόνες για ράψιμο και παρακεντήσεις, καθετήρες, βεντούζες για αφαίμαξη, μέχρι κεραμικές θερμοφόρες! Όλα αυτά εκτός του θεωρη-

Ιατρικά και Χειρουργικά εργαλεία από ανάγλυφο ναού στο Com-Ombo, 205 π.Χ επί Πτολεμαίου Ε', Αίγυπτος

τικού επιπέδου, τεκμηριώνονται και από τα πλείστα αρχαιολογικά ευρήματα στον Ελληνόφωνο κόσμο. Σπάτουλες, λαβίδες, κοχλιάρια, λάμες, βελόνες, οστεοτρύπανα, μήλες απαντώνται συχνά ως ανασκαφικά ευρήματα.

Όσον αφορά στην τεχνολογία των ιατρικών εργαλείων, αυτό που φαίνεται τελικά διαφορε-

Ιατρικά εργαλεία 4^{ου} π.Χ αιώνας,
Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά

τικό δεν είναι τόσο το σχήμα και η χρήση τους, αλλά το υλικό κατασκευής τους. Στους πρωϊμότερους χρόνους τα αντικείμενα που απαντώνται συχνότερα είναι οι λάμες οψιδιανού, τα αιχμηρά δόντια ζώων και λίθινα τεχνουργήματα. Αργότερα, και με την εισαγωγή της μεταλλοτεχνίας στην πολιτισμική εξέλιξη του ανθρώπου (3.200 π.Χ περίπου), εμφανίζονται σταδιακά τα μεταλλικά αντικείμενα. Πρωτίστως ο χαλκός, μα και ο κασσίτερος και τα κράματά τους, όπως είναι για παράδειγμα ο ορείχαλκος, αποτελούν το βασικό υλι-

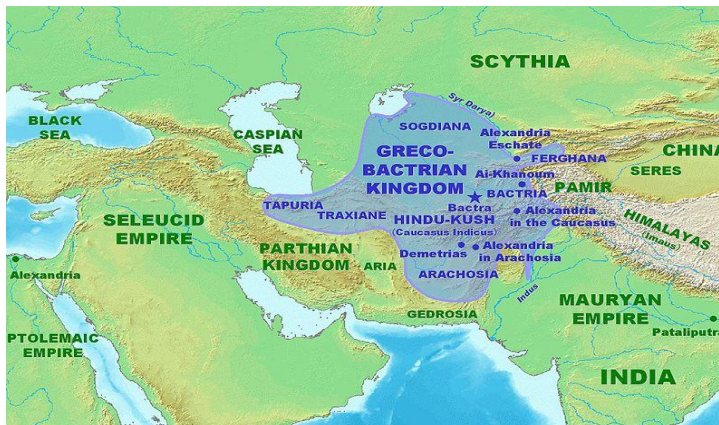
κό κατασκευής των περισσότερων από τα ανευρεθέντα ιατρικά εργαλεία στον ελλαδικό χώρο. Λιγότερο ευρεία ήταν η χρήση και άλλων μετάλλων όπως ο σίδηρος, ο μόλυβδος, ο άργυρος και ο χρυσός. Όπως είναι φυσικό, με την εξέλιξη της γνώσης των υλικών και της τεχνολογίας τους παρατηρήθηκε και μια αύξηση της ποιοτικής τους κυρίως αξίας, αφού μιλάμε για χρηστικά και όχι διακοσμητικά αντικείμενα. Η κατασκευή των εργαλείων, σήμερα γνωρίζουμε ότι γινόταν με χύτευση και σφυρηλάτηση. Η δε τέχνη της δημιουργίας τους είχε φτάσει σε τόσο υψηλό επίπεδο, που πολλοί είναι οι σύγχρονοι ειδικοί που πιστεύουν ότι πιθανώς να υπήρχαν κάποια εξειδικευμένα εργαστήρια παραγωγής ιατρικών εργαλείων. Συγκεκριμένοι αρχαιολογικοί χώροι που μας δίνουν απτά τεκμήρια χρονολογημένα από τον 5^ο π.Χ μέχρι τον 3^ο μ.Χ αιώνα, αποτελούν τα Ασκληπιεία της Αθήνας, του Πειραιά, της Επιδαύρου, της Κω, του Δίου, αλλά και τάφοι στην Δημητριάδα (περιοχή Βόλου), στην Αττική, στην Κω. Τα ευρήματα αυτά εκτίθενται στα αντίστοιχα αρχαιολογικά μουσεία των ανεσκαμμένων περιοχών απ όπου προήλθαν και είναι προσβάσιμα σε όλους τους ενδιαφερόμενους.

Τι είναι λοιπόν αυτό που αλλάζει στο πέρασμα των αιώνων στην εργαλειοθήκη ενός πρακτικού γιατρού; Ουσιαστικά το υλικό είναι η απάντηση. Για παράδειγμα ο ορειχάλκινος καθετήρας του αρχαίου ελληνικού κόσμου σήμερα κατασκευάζεται από πλαστική ύλη. Ή πάλι το τρυπάνι για τις επεμβάσεις στο κρανίο τότε ήταν χειροκίνητο, ενώ σήμερα λειτουργεί με ηλεκτρισμό. Οι λαβίδες και τα νυστέρια επίσης κατασκευάζονται απλώς από διαφορετικά κράματα μετάλλων. Γενικά να αναφέρουμε εδώ ότι στην σύγχρονη εποχή τα ιατρικά και χειρουργικά εργαλεία κατασκευάζονται πλέον από ανοξείδωτο χάλυβα, διάφορα κράματα σιδήρου, χρωμίου και άνθρακα, τιτάνιο, βιτάλιο αν και ακόμα χρησιμοποιούνται σε μικρότερη κλίμακα και τα παραδοσιακά μέταλλα (Χαλκός, Άργυρος).

Η μελέτη της χρήσης και εξέλιξης των χειρουργικών εργαλείων των αρχαίων Ελλήνων δεν μπορεί παρά να προκαλεί τον θαυμασμό των σημερινών επιστημόνων και μελετητών, όπως και πληθώρα άλλων επιτευγμάτων του Ελληνικού πολιτισμού, καθώς σε αυτά συνυπάρχουν πάντα και σε μεγάλο βαθμό η τέχνη, η επιστήμη και η τεχνολογία. Και για να το προχωρήσουμε το θέμα και λίγο παραπέρα θα σας προέτρεπα να αναρωτηθείτε μαζί μου για το πόσα ακόμα στοιχεία και πληροφορίες για την θεραπεία στην αρχαιότητα κρύβονται από το πέπλο του χρόνου και δεν μας έχουν ακόμη αποκαλυφθεί!

ΣΤΗΝ ΑΛΛΗ ΑΚΡΗ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ - ΙΝΔΙΑ - ΚΙΝΑ

Και τι γίνεται άραγε αντίστοιχα την ανάλογη εποχή, στην άλλη άκρη του γνωστού τότε κόσμου; Η αλήθεια είναι ότι στα πέρατα της Ανατολής, αναπτύσσονται σε δύο διαφορετικές εστίες, δύο πολλοί μεγάλοι και σημαντικοί πολιτισμοί, ο Ινδικός και ο Κινέζικος. Δυο λαοί πολλοί διαφορετικοί μεταξύ τους, σε φυλετικό, φιλοσοφικό, θρησκευτικό και πολιτισμικό επίπεδο, που γεωγραφικά χωρίζονται μεταξύ τους από την υψηλότερη οροσειρά του πλανήτη. Και ενώ η Ινδία φαίνεται πιο ανοιχτή στην εμπορική και πολιτιστική ανταλλαγή με τους γείτονές της, η επικρατούσα άποψη του παρελθόντος δέσμευε την Κίνα και την ιστορική της

Το Ελληνικό Βασίλειο της Βακτρίας, 250-150 π.Χ, αποτέλεσε το ανατολικό όριο του ελληνιστικού κόσμου

εξέλιξη σε ένα πλαίσιο εσωστρέφειας και απομόνωσης. Σήμερα όμως όλο και περισσότεροι μελετητές αποδέχονται σταδιακά την καταφανή επαφή της με γειτονικούς ή και απομακρυσμένους από αυτήν πολιτισμούς. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει αρχικά από το γεγονός εισροής στην Κίνα, φιλοσοφικών και πολιτιστικών στοιχείων από την πλευρά της Ινδίας. Ένα τρανταχτό τέτοιο παράδειγμα αποτελεί ο Βουδισμός, που εισάγεται στην Κίνα στην διάρκεια του 2^{ου} μ.Χ αιώνα και εδραιώνεται σημαντικά τον 4^ο μ.Χ αιώνα. Φαίνεται όμως και φαντάζει παράλογο, η αποδοχή και αφομοίωση μιας μεμονωμένης φιλοσοφικής-

Το Ύφασμα της Samprul που εικονίζει Κένταυρο (άνω) και Μακεδόνα πολεμιστή (κάτω), 3^{ος}- 2^{ος} π.Χ αιώνας, Xinjiang Museum Urumqi, Κίνα

θρησκευτικής κατάστασης χωρίς περαιτέρω επιρροή και σε άλλους τομείς της ζωής (πχ εμπόριο, τέχνη, τεχνολογία κ.α). Κι αν η Κίνα «ανοίγει» χρονολογικά κάπου εκεί, μεταξύ 2^{ου} π.Χ με 2^ο μ.Χ αιώνα, τότε σίγουρα έρχεται σε επαφή με την περιοχή του Ελληνικού βασιλείου της Βακτρίας (250-150 π.Χ) όπου άνθιζε το εμπόριο του Χρυσού (από την Σιβηρία), αλλά και του Ελληνικού Βασιλείου της Ινδίας (180 π.Χ-10 μ.Χ). Τα δύο αυτά βασίλεια αποτελούσαν το ανατολικότερο όριο του Ελληνιστικού κόσμου, η επιρροή των οποίων στην περιοχή υπήρξε ισχυρή. Η βασική τους επιδίωξη ήταν φυσικά η διατήρηση αλλά και η επέκταση της κυριαρχίας τους που τελικώς έφτανε δυτικά μέχρι την Κασπία θάλασσα στην χώρα των Πάρθων και ανατολικά ως την Αλεξάνδρεια Εσχάτη, στις όχθες του ποταμού Ιαξάρτη, την τελευταία πόλη που ίδρυσε ο Αλέξανδρος. Μάλιστα από την πόλη αυτή φαίνεται οι Έλληνες του βασιλείου της Βακτρίας να ήρθαν σε επαφή με τις πόλεις Kahsgar και Urumqi στα δυτικά όρια της ερήμου Τακαμακλάν, γύρω στο 220 π.Χ όπως τεκμηριώνεται και από τα ελληνιστικά ευρήματα που ανακαλύφθηκαν εκεί. Κυρίως από τον Στράβωνα, αλλά και από τους Πολύβιο και Ιουστίνο, γνωρίζουμε για το εύρος, το κύρος και την σπουδαιότητα του Ελληνικού αυτού στοιχείου στην περιοχή που φαίνεται και από τα αρχαιολογικά ευρήματα διαφόρων θέσεων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της σπουδαιότη-

τας τους αλλά και της τεχνολογικής και εμπορικής τους συναλλαγής αποτελεί η νομισματοκοπία τους. Οι Έλληνες βασιλείς της Βακτρίας (Ευθύδημος Β΄, Πανταλέων και Αγαθοκλής) ήδη από το 180 π.Χ. είναι οι πρώτοι παγκοσμίως που εκδίδουν νομίσματα από κράμα χαλκού και νικελίου σε αναλογία 75/25, μια τεχνολογία γνωστή στους κινέζους με το όνομα «άσπρος χαλκός» όπως φαίνεται και από ευρήματα της Εποχής των Εμπόλεμων Κρατών (476-221 π.Χ) που βρέθηκαν στην Κινέζικη επικράτεια. Μάλιστα από τότε μαρτυρείται και η εξαγωγή κινέζικων μετάλλων, κυρίως σιδήρου, για εμπορικούς λόγους και η ανταλλαγή τεχνογνωσίας στην μεταλλοτεχνία μεταξύ Κίνας και Βακτρίας. Αλλά υπάρχουν και κινέζικες γραπτές μαρτυρίες (Sima Qian 135-86 π.Χ, κινέζος ιστορικός της δυναστείας Han) που επιβεβαιώνουν την επίσκεψη του εξερευνητή και πρέσβη Zhang Qian, του Αυτοκράτορα Wu της Δυναστείας Han στους Dayuan (Δαναοί) στις πόλεις της Βακτρίας (Daxia) και της Ινδίας το 126 π.Χ, ο οποίος αναφέρει και εκτενείς λεπτομέρειες για τον σωματότυπο των κατοίκων (λευκοί με γενιάδες), τις ασχολίες τους (καλλιέργεια, εκτροφή αλόγων, εμπόριο), την αρχιτεκτονική, την τέχνη και τα προϊόντα που είδε στις αγορές τους, πολλά από τα οποία ήταν κινέζικης προέλευσης. Μαρτυρία, που μας επιτρέπει να εικάσουμε σε αυτό το χρονολογικό πλαίσιο, στα τέλη του 2^{ου} π.Χ αιώνα, το «άνοιγμα» του Δρόμου του Μεταξιού προς την Δύση.

Νόμισμα του Βασιλέως Πανταλέοντος 190-180 π.Χ, από κράμα χαλκού-νικελίου, που εικονίζει τον Διόνυσο (εμπρόσθια όψη) και ένα πάνθηρα (οπίσθια όψη).

Καθοριστικός ωστόσο παράγοντας για την παρακμή του βασιλείου της Βακτρίας υπήρξαν οι αλληπάλληλες μεταναστεύσεις νομαδικών λαών προς τα νοτιοδυτικά, με πρώτους τους Χιονγκνι των κινέζικων χρονικών, που για κάποιους μελετητές αποτελούν τους προγόνους των Ούννων. Η μετακίνηση αυτών, θα ωθήσει Σκυθικές νομαδικές φυλές σε πολλαπλές επιδρομές προς τα νότια και δυτικά και την ελληνική επικράτεια της κεντρικής Ασίας. Οι Τοχάριοι που ζούσαν στην κοιλάδα του ποταμού Ταρίμ εισβάλλουν το 162 π.Χ, οι Ανατολικοί Σκύθες (Σάκες) το 140 π.Χ και άλλη μια φορά οι Τοχάριοι το 130 π.Χ, που τελικά θα καταφέρουν και την κατάλυση του Ελληνικού βασιλείου της Βακτρίας. Αλλά παρόλο που δεν υπάρχουν πλέον περιοχές υπό Ελληνική κυριαρχία βόρεια του Ινδικού Καυκάσου, φαίνεται η εμπορική και πολιτιστική επιρροή του ελληνικού στοιχείου να συνεχίζεται σε μεγάλο βάθος και μέσα στα πλαίσια των νέων συσχετισμών και κρατών. Εξάλλου μην ξεχνούμε ότι

Νόμισμα του Βασιλέως Μενάνδρου Α΄ 155-130 π.Χ, Ελληνικό Βασίλειο Ινδίας

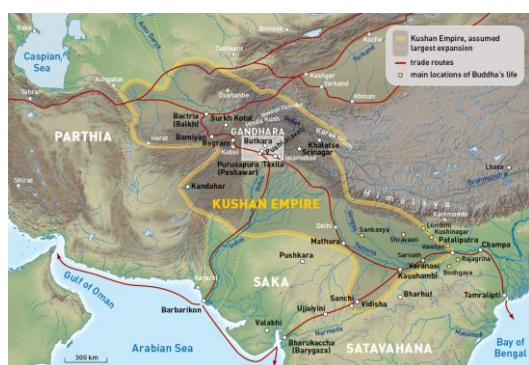
ήδη από το 180 π.Χ οι Έλληνες της Βακτρίας με ηγέτη τον Δημήτριο Α΄ γιό του Ευθύδημου, εισέβαλαν νότια στα εδάφη της Ινδίας. Ασχέτου του λόγου της εισβολής τους, γεγονός υπήρξε η εδραίωση του Ελληνικού Βασιλείου της Ινδίας το 175 π.Χ με τους βασιλείς του να διατελούν και ως προστάτες της Βουδιστικής πίστης την εποχή των διωγμών της Ινδικής Δυναστείας Sunga (187 -78 π.Χ),

όπως μας πληροφορούν μελετητές ινδικών πηγών (William Tarn). Το βασίλειο έζησε για δύο περίπου αιώνες, μέχρι το 10 μ.Χ, με πρωτεύουσα την πόλη Σάγαλα (σημερινό Sialkot στο Πακιστάν) και πιο σημαντικό βασιλιά του τον Μένανδρο Α΄ (155-130 π.Χ), αναφορές για τον οποίο βρίσκουμε και σε ινδικές πηγές με το όνομα Milinda. Η αρχαία παράδοση, ελληνική και ινδική, του αποδίδει μεγάλες κατακτήσεις τόσο προς το δέλτα του Ινδού όσο και προς τις εκβολές του Γάγγη ποταμού, φτάνοντας στην Pataliputra (Παλιβόθρα για Έλληνες). Ενδιαφέρον επίσης είναι ότι στη Yuga Purana, ένα ινδικό ιερό κείμενο γραμμένο τον 3^ο

μ.Χ αιώνα, εξιστορούνται ιστορικά γεγονότα που αφορούν τον 2^ο π.Χ αιώνα, όπου αναφέρεται και μια μεγάλη εισβολή των Yavana (Ιώνων = Ελλήνων) στα μέσα αυτού του αιώνα (εποχή Μενάνδρου). Σημαντικό όμως είναι να σημειώσουμε εδώ, ότι και η βουδιστική πίστη άνθησε υπό την κυριαρχία αυτού και των απογόνων του. Μάλιστα επηρεάστηκε άμεσα από στοιχεία της Ελληνιστικής τέχνης όπως μας αποδεικνύει τόσο καθαρά η Ελληνοβουδιστική τέχνη της Gandhara. Η περίοδος της Ελληνο-βουδιστικής κουλτούρας κυμαίνονταν από τον 2^ο αιώνα π.Χ. έως τον 7^ο αιώνα της χριστιανικής εποχής, έλαμψε κυρίως στην περιοχή της Gandhara, στο σημερινό Πακιστάν, και εν συνεχεία εξαπλώθηκε σε όλη την Ινδία. Οι μετασχηματισμοί στα κοστούμια, το ντύσιμο, τα χτενίσματα, τη ζωγραφική και τη γλυπτική, ήταν εντυπωσιακοί. Το κλασικό-ελληνιστικό στυλ επικράτησε σε όλες τις αισθητικές εκδηλώσεις. Από τα ευρήματα γνωρίζουμε ότι περίπου τον 1^ο μ.Χ αιώνα, παρήχθησαν οι πρώτες ανθρωπόμορφες αναπαραστάσεις του Βούδα. Πριν από αυτή την περίοδο, ο Βούδας εμφανίζεται μόνο μέσα από τα ιερά σύμβολα: το κενό θρόνο, τον τροχό, ή τα ίχνη. Τα στοιχεία του Βούδα, σε γλυπτά και ανάγλυφα, δείχνουν μια κλασική ελληνική φιγούρα, η οποία είναι γνώριμη σήμερα, με κυματιστά ή μη μαλλιά και ένα στέμμα γύρω απ' το κεφάλι (ηλιακό δίσκο), στο στυλ του Απόλλωνα. Αυτή η στυλιστική έκφραση, που επηρεάστηκε βαθιά από τον ελληνικό πολιτισμό, θα μειωθεί με το πέρασμα των εποχών. Τα σχήματα θα είναι λιγότερο ρεαλιστικά και συμβολικά, αλλά η εντύπωση και η σφραγίδα του στυλ θα παραμείνουν για αιώνες. Σημαντικό να σημειώσουμε επίσης εδώ, είναι ότι η μεγάλη ακμή της τεχνοτροπίας αυτής χρονολογικά τοποθετείται την εποχή της κυριαρχίας στην περιοχή των Kushan (30 π.Χ - 375 μ.Χ), μιας σχετικώς Εξελληνισμένης Σκυθικής Φυλής. Οι Κουσάν ηγεμόνες υιοθέτησαν μεταξύ άλλων την νομισματοκοπία και την ελληνική γραφή (προσαρμοσμένη στην γλώσσα τους) από τους Έλληνες, επεκτάθηκαν

Αγαλμα του Βούδα 1^{ος} -2^{ος} μ.Χ αιώνας, όπου φαίνεται η σαφής επιρροή του Ελληνιστικού στοιχείου στην τέχνη της Gandhara, Εθνικό Μουσείο Tokyo

Η Αυτοκρατορία των Κουσάν 1^{ος} π.Χ – 4^{ος} μ.Χ αιώνας στην περιοχή που καταλάμβαναν προηγουμένως τα δύο Ελληνικά Βασίλεια Βακτρίας και Ινδίας.

μέχρι το Βαρανάσι, ασπάστηκαν τον βουδισμό και άνοιξαν τον δρόμο για την διάδοση αυτού αλλά και άλλων, Ελληνιστικών στοιχείων μέχρι την Κίνα. Γεγονός που αποδεικνύει θεωρώ περίτρανα, το βάθος και το εύρος της επιρροής του Ελληνισμού εκείνης της εποχής στην Κεντρική Ασία, ακόμα και μετά την κατάλυση του. Οι Κουσάν ηγεμόνες με κέντρο τους την Gandhara, συνάπτουν μεταξύ άλλων, διπλωματικές και εμπορικές επαφές με τρεις αυτοκρατορίες της εποχής. Την Ρωμαϊκή, των Σασσανιδών της Περσίας και των Χαν της Κίνας, διατηρώντας ουσιαστικά τον διάμεσο κρίκο ανταλλαγής στοιχείων μεταξύ Ανατολής και Δύσης, στους πρώτους μετά - χριστιανικούς αιώνες.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ανταλλαγής προϊόντων, ιδεών, τεχνογνωσίας και τεχνολογίας μεταξύ του Δυτικού και του Ανατολικού κόσμου, πόσα άραγε να είναι αυτά που ακόμα δεν έχουμε εντοπίσει και κατανοήσει; Και πόσο ανοικτοί είμαστε να δεχθούμε ότι μεγάλα επιτεύγματα δυο τόσο μακρινών τοπογραφικά περιοχών όπως είναι η Ελλάδα και η Κίνα, στην Ιατρική επιστήμη για παράδειγμα που είναι και το θέμα μας, μπορεί να προέρχονται από μια κοινή «ρίζα»; Εξάλλου είναι γνωστή από τα αρχαία κείμενα (Ηρόδοτο και Ξενοφώντα) η παρουσία μεμονωμένων Ελλήνων ιατρών στην υπηρεσία των Περσών Βασιλέων, με ιδία ή όχι βούληση, στην ίδια ακριβώς περιοχή του κόσμου ήδη από τον 6^ο π.Χ αιώνα, πολύ πριν την άφιξη του Αλεξάνδρου εκεί. Τέτοια παραδείγματα είναι ο Δημοκίδης ο Κροτωνιάτης (522 π.Χ) που υπηρέτησε τον Δαρείο Α΄, ο Απολλωνίδης από την Κω, γιατρός του Ξέρξη αλά και του Αρταξέρξη Α΄ (465-424 π.Χ), ο Κτησίας της Κνίδου και ο Πολύκριτος ο Μενδαίος, γιατροί του Αρταξέρξη Β΄ (405-359 π.Χ). Η άφιξη όμως του Αλεξάνδρου στην κεντρική Ασία υπήρξε καταλυτική, αφού ο μεγάλος στρατηλάτης εκτός από τον στρατό του ακολουθούνταν από πλήθος μηχανικών, ιατρών, φιλοσόφων και καλλιτεχνών στην πορεία του προς την Ανατολή. Ειδικά για τους ιατρούς του γνωρίζουμε ότι ήταν πολλοί και σημαντικοί. Από τον Αρριανό μαθαίνουμε για τον Αλέξιππο (γιατρό του πατέρα του Φιλίππου και του ιδίου), τον Φίλιππο τον Ακαρνάνα (προσωπικός του ιατρός), τον Κριτόβουλο, τον Παυσανία τον Μακεδόνα, τον Γλαυκία (ο γιατρός του Ηφαιστίωνα), τον Δράκων του Ιπποκράτους και τον Ιπποκράτη του Δράκοντα (φυσικοί απόγονοι του Ιπποκράτους του μεγάλου – γιατροί της Ρωξάνης), οι οποίοι εξάσκησαν την ελληνική ιατρική στα χωροχρονικά πλαίσια της αυτοκρατορίας του Αλεξάνδρου.

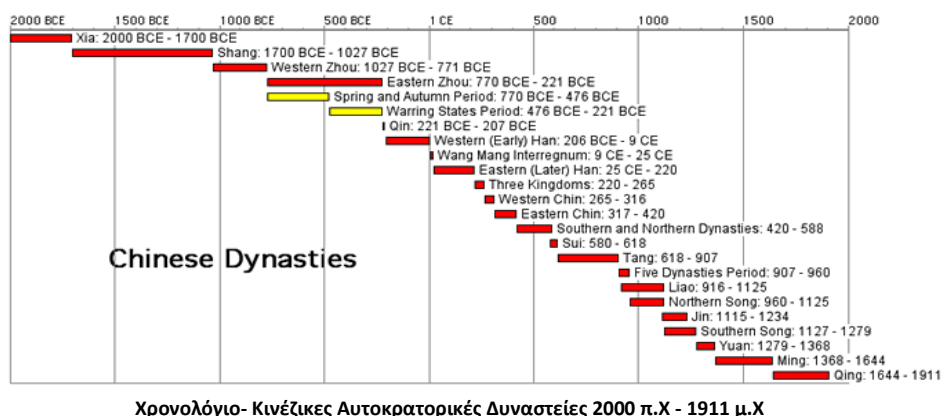

Γαλανομάτης Κεντρο-ασιάτης μοναχός (αριστερά) διδάσκει (εστιάστε στα χέρια των δύο μορφών) Ανατολικο-ασιάτη μοναχό (δεξιά), 9^{ος} μ.Χ αιώνας, Νωπογραφία από τις σπηλιές Bezeklik κοντά Turfan, Xinjiang, Κίνα

Από όλα τα παραπάνω αντιλαμβανόμαστε σαφώς ότι ο Αλέξανδρος ως το 323 π.Χ όπου άφησε την τελευταία του αναπνοή στην Βαβυλώνα, δεν κατακτούσε απλώς τις περιοχές απ' όπου περνούσε, αλλά άφηνε πίσω του πολιτισμικά στοιχεία, ίδρυε νέες πόλεις και διέδιδε τις ελληνικές ιδέες. Αυτοί οι άνθρωποι, οι πόλεις και οι ιδέες που παρέμειναν εκεί σαν σπόροι, μετά το θάνατο του άνθισαν και επηρέασαν σημαντικά την εξέλιξη του πολιτισμού στην ευρύτερη περιοχή. Ειδικώς λοιπόν στον τομέα της θεραπευτικής επιστήμης φαίνεται η επιρροή της ελληνικής σκέψης να λαμβάνει χώρα εδώ ήδη από τα χρόνια της ακμής της Περσικής Αυτοκρατορίας των Αχαιμενιδών (6^ο - 5^ο π.Χ αιώνα), ανοίγοντας οδούς επαφής και για τους γιατρούς της Ελληνιστικής και της πρώιμης Ρωμαϊκής εποχής.

ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΑ ΣΤΗΝ ΚΙΝΑ...

Ίσως όλα να γίνουν πιο κατανοητά, όσον αφορά την παραλληλία των δύο ιατρικών συστημάτων, αν παραθέσουμε εδώ μια συνοπτική ιστορική αναδρομή στην άσκηση της ιατρικής τέχνης στην Κινέζικη επικράτεια, από την προϊστορική εποχή ως τον 6^ο μ.Χ αιώνα:

Παλαιολιθική εποχή, ως 8.000 π.Χ: Χρήση λίθινων αντικειμένων για θεραπευτικούς σκοπούς, τα λεγόμενα bian.

Νεολιθική εποχή, 8.000 - 2.000 π.Χ : Εξέλιξη των λίθινων εργαλείων σε σχήματα πιο λειτουργικά (ευρήματα Duolun της Μογγολίας και Rizhao της επαρχίας Shandong), που υπονοούν την άσκηση του βελονισμού χρονικά, ήδη στα προϊστορικά χρόνια.

2.000 - 476 π.Χ: Αλλαγή κοινωνικής δομής, εμφάνιση αυτοκρατορικών δυναστειών (Xia-Shang- Δυτικοί Zhou), Κομφούκιος - Λάο Τσε, εισαγωγή μεταλλοτεχνίας. Εμφάνιση των πρώτων μεταλλικών βελόνων (σίδηρο, χρυσό, ασήμι, χαλκό) παρόλο που οι λίθινες bian συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται για θεραπευτικούς σκοπούς.

476 π.Χ - 24 μ.Χ: Δυναστείες των Qin και των Δυτικών Han, οριστική αντικατάσταση των λίθινων βελόνων από μεταλλικές. Εμφάνιση των 9 Κλασικών βελόνων, εισαγωγή στην θεραπευτική προσέγγιση και άλλων μεθόδων όπως της Μοξοθεραπείας, της μάλαξης, των βοτάνων και των θερμών επιθεμάτων. Πρώτη συστηματικοποίηση της θεραπευτικής επιστήμης με την καταγραφή των πρώτων συγγραμμάτων. Μεταξύ τους, εξέχουσα θέση καταλαμβάνει το Nei King So Ouenn. Το κείμενο γραμμένο τον 2^ο π.Χ αιώνα, με τη μορφή φιλοσοφικού διαλόγου μεταξύ του Κίτρινου Αυτοκράτορα (Huang -Ti 2677-2597 π.Χ) και του υπουργού του Chi Po, θέτει το φιλοσοφικό υπόστρωμα της Παραδοσιακής Κινέζικης Ιατρικής. Για πρώτη φορά περιγράφονται οι θεωρίες του Yin - Yang και των Πέντε Στοιχείων, οι Μεσημβρινοί των οργάνων, η Ζωτική Ενέργεια (Qi), το Αίμα και τα Σωματικά Υγρά, τα πέντε συναισθήματα και οι έξι εξωγενείς βλαπτικοί παράγοντες. Περιγράφονται ακόμα η φυσιολογία του ανθρώπινου σώματος και οι βασικές διαγνωστικές μέθοδοι πρόληψης και θεραπείας των ασθενειών.

25 - 265 μ.Χ: Δυναστεία των Ανατολικών Han και Περίοδος των Τριών Βασιλείων, περαιτέρω συστηματικοποίηση της Παραδοσιακής Κινέζικης Ιατρικής και Φαρμακολογίας. Σημαντικοί γιατροί (Hua Tuo και Zhang Zhongjing), συνδυάζουν τον Βελονισμό και τη Μοξοθεραπεία με τη βοτανοθεραπεία. Μεταξύ του 256 και του 260 μ.Χ, στο έργο του "Κλασικά του Βελονισμού και της Μοξοθεραπείας" (12 τόμοι, 128 κεφάλαια), ο γιατρός Huanfu Mi περιγράφει για πρώτη φορά 349 σημεία βελονισμού.

265 - 581 μ.Χ: Δυναστεία των Jin, των Βόρειων και Νότιων Δυναστών. Πολιτικό χάος και πολεμικές συγκρούσεις επικρατούν. Ευρεία εφαρμογή του Βελονισμού και της Μοξοθεραπείας. Ο γιατρός Ge Hong συγγράφει το πρώτο βιβλίο Επείγουσας Ιατρικής, περιλαμβάνοντας τις παραπάνω θεραπευτικές τεχνικές. Εμφάνισή των πρώτων ατλάντων των Μεσημβρινών και των σημείων Βελονισμού.

ΟΙ ΒΕΛΟΝΕΣ ΤΩΝ ΚΙΝΕΖΩΝ

Στην Κίνα η οριστική αντικατάσταση των λίθινων βελόνων από μεταλλικές, έλαβε χώρα μέσα στον 3^ο π.Χ αιώνα, καθιερώνοντας τις Εννέα Κλασσικές Βελόνες του βελονισμού, οι οποίες εκτός από χρηστικό έχουν και συμβολικό χαρακτήρα. Έτσι έχουμε:

1. Chanzhen (= βελόνα με κεφάλι βέλους, 1,6 cun, ενώ η αιχμή της έχει πλάτος 0,5 cun). Συμβολίζει τον Ουρανό, είναι βελόνα Yang και χρησιμοποιείται όταν το Qi βρίσκεται σε πληρότητα.

2. Yuanzhen (= βελόνα με στρογγυλή μύτη, 1,6 cun). Συμβολίζει την Γη και σχηματικά είναι σαν σφαιρικό εργαλείο, με αμβλεία και ωοειδή αιχμή, που χρησιμοποιείται για την μάλαξη των σημείων που δεν επιτρέπεται να βελονίσουμε. Χρήσιμο για παιδιά, φοβισμένους ασθενείς και επώδυνα σημεία.

3. Dizhen (= βελόνα του δοχείου του όρκου 3,5 cun). Συμβολίζει τον Άνθρωπο και την χρησιμοποιούσαν οι παλαιοί πολεμιστές όταν έδιναν ένα όρκο τρυπώντας το δέρμα τους για να βγει και μια σταγόνα αίμα. Χρησιμοποιείται επιφανειακά στα αρχαία σημεία Shu.

4. Fengzhen (= βελόνα ανέμου, 1,6 cun). Συμβολίζει τις 4 Εποχές που ανταποκρίνονται στους 8 Ανέμους. Είναι κοντή με τριγωνικό σχήμα και χρησιμοποιείται για θεραπείες ασθενειών ανέμου σύμφωνα με τον νόμο των Τεσσάρων Εποχών.

5. Pizhen (= βελόνα σπάθη, 4 cun). Συμβολίζει τους Πέντε Κινέζικους Μουσικούς Φθόγγους. Έχει την μορφή ενός μικρού νυστεριού και χρησιμοποιείται για διάνοιξη αποστημάτων.

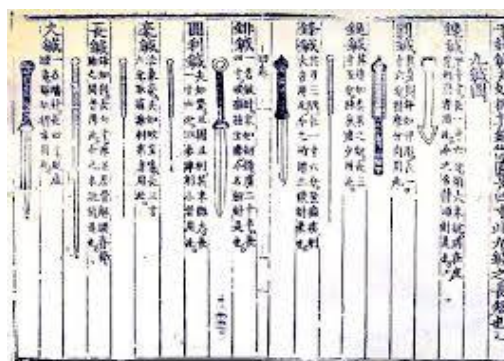
6. Yuanlizhen (= βελόνα στρογγυλή, μυτερή κοντή και λεπτή, 1,6 cun). Συμβολίζει τους 6 Yin και τους 6 Yang Μεσημβρινούς και χρησιμοποιείται για τη θεραπεία ρευματικών παθήσεων.

7. Haozhen (= βελόνα λεπτή σαν το κεντρί ενός κουνουπιού, 3,6 cun). Συμβολίζει τους Επτά Αστερισμούς και τις επτά όπες του προσώπου. Χρησιμοποιείται για τόνωση και για τη θεραπεία των αισθητικών διαταραχών.

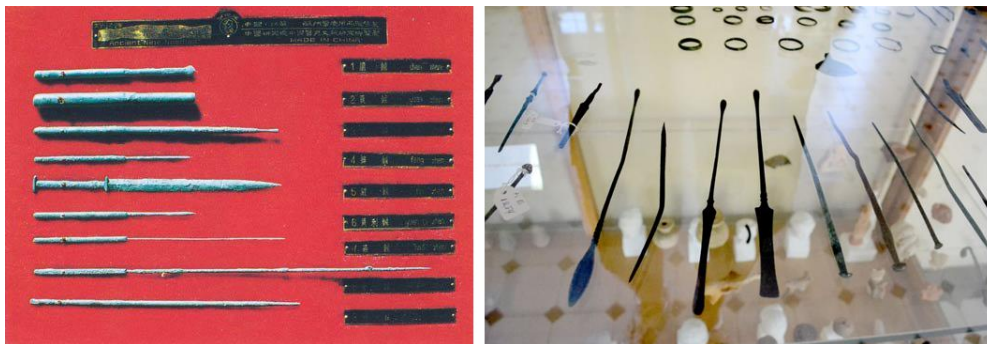
8. Chongzhen (= επιμήκης μακριά βελόνα, 7 cun). Συμβολίζει τις 8 Μεγάλες Αρθρώσεις (γόνατα, ισχία, αγκώνες, ώμοι). Χρησιμοποιείται για να εμποδίσουμε την βλαπτική ενέργεια να εγκατασταθεί στις μεγάλες αρθρώσεις και να προκαλέσει ρευματισμούς.

9. Dazhen (= βελόνα της φωτιάς, 4 cm). Συμβολίζει τις 9 Επαρχίες της Κίνας και τις 9 Μεγάλες Περιοχές του Σώματος. Είναι η παχύτερη όλων των βελόνων (1 χιλιοστό πάχος), κατασκευασμένη από κόκκινο χαλκό. Ονομάζεται βελόνα της φωτιάς, διότι εν αντιθέσει προς τις άλλες, ζεσταίνεται πριν ή μετά την τοποθέτηση της. Χρησιμοποιείται σε οιδηματώδεις ιστούς, γύρω από τις αρθρώσεις.

Οι 9 Κλασσικές Βελόνες των Κινέζων, σχέδιο από το Nei King So Ouenn (Κίτρινος Αυτοκράτορας), 2^{ος} π.Χ αιώνας, Κίνα

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Εννέα Κλασσικές Κινέζικες Βελόνες, Δυναστεία Хан 2^{ος} μ.Χ αιώνας, Κίνα (αριστερά) και Αρχαία Ελληνικά Ιατρικά εργαλεία 4^{ος} π.Χ – 2^{ος} μ.Χ, Αρχαιολογικό Μουσείο Επιδαύρου (δεξιά).

Παραθέτοντας τις εννέα κλασσικές βελόνες των Κινέζων δίπλα σε αρχαία Ελληνικά ιατρικά εργαλεία, είναι πραγματικά εντυπωσιακή η ομοιότητα που παρουσιάζεται μεταξύ τους, τουλάχιστον σε μορφολογικό επίπεδο. Γεγονός που μας κάνει να διερωτόμαστε τι μπορεί να οδήγησε ανθρώπους από δυο θεωρητικά τόσο απόμακρους πολιτισμούς να καταλήξουν σε παρόμοια συμπεράσματα για την λειτουργία του ανθρώπινου σώματος αλλά και της δημιουργίας και χρήσης αντίστοιχων εργαλείων. Και η απάντηση φαίνεται μάλλον να είναι πολύ πιο απλή από ότι νομίζουμε, όπως είναι και τα περισσότερα στη ζωή. Το ανθρώπινο όν είναι «κατασκευασμένο» με ένα τρόπο μοναδικό, πάντα κινούμενο από το ένστικτο της αυτοσυντήρησης και της ανάπτυξης. Ένστικτο που το οδηγεί μέσω της εμπειρίας, στην γνώση και την σοφία. Η συνεχής ανταλλαγή και το «μοίρασμα» επιτεύχων μεταξύ της ανθρωπότητας υπήρξε ανέκαθεν η κινητήριος δύναμη της εξέλιξης της σε κάθε τομέα της ζωής. Η υιοθέτηση και διαμόρφωση διαφορετικών πολιτιστικών στοιχείων οδήγησε και βοήθησε τον Άνθρωπο σε όλη την διάρκεια της πορείας και της εξέλιξης του στον πλανήτη που μας φιλοξενεί. Είναι ένας δοκιμασμένος και εύφορος «δρόμος» προς την επίτευξη του κάλους, του αγαθού, της υγείας, της ευτυχίας και της συμφιλίωσης μέσα από την συλλογική μνήμη του Ανθρώπου. Είναι το μάθημα όλων μας, που αναδύεται από τα βάθη της ανθρωπίνης ιστορίας....

Αθήνα 14/03/2017

Ευτυχία Αναπλιώτη

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αρχαίες Πηγές:

Ομήρου Ιλιάδα, Ηροδότου «Ιστορίαι», Ξενοφών «Κύρου Ανάβασις», Πλούταρχος «Βίος Αλεξάνδρου», Αρριανός «Αλεξάνδρου Ανάβασις» (7 τόμοι), Διόδωρος Σικελιώτης «Ιστορική Βιβλιοθήκη», Στράβωνας «Γεωγραφικά» (ΙΑ και ΙΕ).

Σύγχρονες πηγές:

Διαδίκτυο, Wikipedia, Περιοδικό Αρχαιολογία

Boardman, John (1994). *The Diffusion of Classical Art in Antiquity*.

Boardman, John, Jasper Griffin, and Oswyn Murray (2001). *The Oxford Illustrated History of Greece and the Hellenistic World*.

Mc Evilly, Thomas (2002). *The Shape of Ancient Thought. Comparative studies in Greek and Indian Philosophies*.

Puri, B. N. (2000). *Buddhism in Central Asia*.

Tarn, W. W. (1966) *The Greeks in Bactria and India*. 2nd Edition.

Watson, Burton, trans. (1993). *Records of the Great Historian. Han dynasty II*, by Sima Qian.

Banerjee, Gauranga Nath (1961). *Hellenism in ancient India*.

Bernard, Paul (1994). "The Greek Kingdoms of Central Asia." In: *History of civilizations of Central Asia, Volume II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250*

Marshall, Sir John Hubert (2000). *The Buddhist art of Gandhara: the story of the early school, its birth, growth, and decline*.

Mitchiner, John E., Garga (1986). *The Yuga Purana: critically edited, with an English translation and a detailed introduction*.

Narain, A.K (1957). *The Indo-Greeks*.

Kerenyi, C. (1959), *Asklepios, Archetypal Image of the Physician's Existence*.

Sarianidi, Victor. 1990-1992. "Tilya Tepe: The Burial of a Noble Warrior."

Γεωργίου Πουρναρόπουλου (19). Ιπποκράτης Άπαντα τα Έργα (Α' Τόμος).

Βασίλης Σ. Χαντζηβασιλείου (2013). Ιατρικά εργαλεία στο Ασκληπιείο της Κω

Χαρίσιος Καρανικιώτης, άρθρο Care -online: Ο Βελονισμός και η Παραδοσιακή Κινέζικη Ιατρική από τα βάθη των αιώνων μέχρι σήμερα.

Μεγάλοι Πολιτισμοί – Αρχαία Αίγυπτος (2006), Εθνική Τράπεζα –Ημερησία Α.Ε.Ε

Αίγυπτος - Η Αυτοκρατορία των Κατακτητών, Σειρά Μεγάλοι Πολιτισμοί – Βιβλιοθήκη Τέχνης, Η Καθημερινή.

Σουμέριοι - Οι Απαρχές του Πολιτισμού στην Εγγύς Ανατολή, Σειρά Μεγάλοι Πολιτισμοί – Βιβλιοθήκη Τέχνης, Η Καθημερινή.

Ρόμπερτ Γκρέϊβς (1960), ΟΙ Ελληνικοί Μύθοι (2 τόμοι), Εκδόσεις Κάκτος